Branko Banović je rođen 1982. godine u Pljevljima, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Studije etnologije i antropologije završio je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je magistrirao 2007. godine (uža naučna oblast: antropologija folklora). Doktorsku disertaciju sa temom „Polemike o sjevernoatlantskim integracijama u svjetlu crnogorske junačke tradicije" (uža naučna oblast: politička antropologija) odbranio je 2010. godine, takođe na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Objavio je dvije knjige i više naučnih radova. Radi u Zavičajnom muzeju u Pljevljima.

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ
ПЉЕВЉА

Pljevaljski korzo (1930 - 2004)

Branko Banović

Branko Banović

PLJEVALJSKI KORZO (1930 - 2004)

…Prate se invarijabilni i varijabilni aspekti ove institucije u različitim epohama – monarhije, Drugog svetskog rata, socijalizma i postsocijalizma... U svakom od ovih perioda prati se ritualizovano ponašanje učesnika u korzou, kroz njihovo zauzimanje specifičnog vremena i prostora, načina ponašanja i odevanja. Tako se identifikuju društvene grupe koje zauzimaju pojedine delove prostora korzoa, a koje se razlikuju prema polu, starosti, društvenom sloju kome pripadaju, potkulturi, a u nekim periodima i prema verskoj pripadnosti... U današnje vreme pokazuje se da ono što je nekada bilo „prirodno", može lako da nestane, a i da se zaboravi. Ova knjiga sačuvaće sećanje na korzo različitih perioda u Pljevljima.

Doc. dr Danijela Velimirović

Branko Banović

PLJEVALJSKI KORZO
(1930 – 2004)

Branko Banović
PLJEVALJSKI KORZO
(1930 – 2004)

Izdavač:
Zavičajni muzej Pljevlja

Za izdavača:
Radoman Risto Manojlović

Recenzenti:
Doc. dr Danijela Velimirović, Filozofski fakultet Beograd
Prof. dr Enes Pelidija, Filozofski fakultet Sarajevo

Lektura i korektura:
Miodrag Čović

Dizajn i priprema za štampu:
Stanka Knežević

Štampa:
Grafičar - Užice

Tiraž:
500

Pljevlja, 2014. godine

Branko Banović

PLJEVALJSKI KORZO
(1930 – 2004)

SADRŽAJ

RIJEČ IZDAVAČA.....5

PREDGOVOR.....7

I CILJI METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....11

II ISTORIJA URBANIZACIJE GLAVNE ULICE U PLJEVLJIMA.....19

III KORZO U PERIODU 1930 - 1940. GODINE.....35

IV KORZO U PERIODU 1941 - 1945. GODINE.....45

V KORZO U PERIODU 1946 - 1960. GODINE.....51

VI KORZO U PERIODU 1961 - 1970. GODINE.....57

VII KORZO U PERIODU 1971 - 1980. GODINE..... 65

VIII KORZO U PERIODU 1981 - 1990. GODINE.....73

IX KORZO U PERIODU 1991 - 2004. GODINE, SA OSVRTOM

NA OMLADINSKI KORZO.....79

X ZAVRŠNARAZMATRANJA.....87

APPENDIX 1.

Kalendar terenskog rada, koncepcija upitnika i odabir uzorka.....110

APPENDIX 2.

Marko Banović: *„Besana razmišljanja o vremenu: Kad mahale fenjere zapale...“*.....113

SPISAK ILUSTRACIJA I IZVORI.....119

LITERATURA.....121

RIJEČ IZDAVAČA

Korzo predstavlja fenomen rasprostranjen u velikom dijelu Evrope, prije svega u zemljama Mediterana, gdje je, kao važan dio gradske svakodnevnice, imao poseban značaj za društveno-kulturni razvoj gradova u kojima je bio zastupljen. Polazeći od savremenog teorijsko-metodološkog pristupa prostornom ponašanju, knjiga *„Pljevaljski korzo (1930-2004)“* analizira korzo u Pljevljima kao oblik ritualizovane svakodnevnice u dužem vremenskom periodu, a širi značaj knjige ogleda se u činjenici da će predstavljati prvu objavljenu monografsku studiju koja razmatra fenomen prostornog ponašanja na korzou u jednom gradu u sinhronijskoj i dijahronijskoj perspektivi.

Svaki od obrađenih perioda (dominantno podijeljenih po dekadama) praćen je fotografijom glavne ulice i odijevanja karakterističnog za taj period, kao i shemom sa ucrtanim objektima na dijelu glavne ulice na kome se korzo odvijao, stoga knjiga će na autoritativan način sačuvati sjećanje na korzo iz različitih perioda i predstavljaće jedno od rijetkih svjedočanstava o svakodnevnici Pljevalja u dužem trajanju. Knjiga takođe razmatra i istoriju urbanizacije glavne ulice, sa posebnim naglaskom na transformaciju grada od trgovačkog ka industrijskom centru, zbog čega će predstavljati i značajno svjedočanstvo o urbanističkom razvoju Pljevalja. Posebno zanimljivo za Pljevlja jeste treće poglavlje u kome je rekonstruisan korzo iz vremena Kraljevine Jugoslavije, i time, u poslednjem trenutku, sačuvan od zaborava jedan važan dio svakodnevnice grada karakteristične za pomenuti period. O ukorijenjenosti ove neformalne socijalne institucije u društveno-kulturnom tkivu Pljevalja najupečatljivije govori četvrto poglavlje, koje se bavi korzoom za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon rekonstruisanja korzoa iz socijalističkog i post-socijalističkog perioda, u završnim poglavljima autor je analizirao sličnosti i razlike u pravilima prostornog ponašanja na korzou u različitim periodima obuhvaćenim istraživanjem (elemente korzoa koji su kroz vrijeme opstali, koji su nestali, koji su vremenom modifikovani i koji su uvođeni kao novine), a rezultate istraživanja uporedio je sa rezultatima sličnih istraživanja sprovedenih u Beogradu, Dubrovniku, Novom Pazaru i Smederevskoj

Palanci.

Imajući na umu prethodno navedeno, mišljenja smo da će knjiga uticati na buduća istraživanja prostornog ponašanja u društveno-humanističkim naukama, da će podići svijest o kulturnim uticajima koji su oblikovali svakodnevni život Pljevalja, kao i da će, na stručan i dopadljiv način, afirmisati dio kulturne baštine našeg grada - zbog čega Zavičajni muzej ima posebno zadovoljstvo da čitaoce upozna sa knjigom *„Pljevaljski korzo (1930-2004)"* autora dr Branka Banovića.

Radoman Risto Manojlović

.

PREDGOVOR

Knjiga *„Pljevaljski korzo (1930-2004)"* predstavlja modifikovan i publikovanju prilagođen diplomski rad *„Korzo u Pljevljima (1930-2004)"* odbranjen na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Pljevaljski korzo u svojoj sinhronijskoj i dijahronijskoj perspektivi proučavan je na osnovu teorijsko-metodološkog pristupa prostornom ponašanju razvijenog u radovima prof. dr Vesne Vučinić-Nešković, koja je bila mentor diplomskog rada, a na osnovu čijeg upitnika je obavljeno i terensko istraživanje. Pored pomenutog teorijsko-metodološkog impulsa, prof. dr Vesni Vučinić-Nešković dugujem najiskreniju zahvalnost za brojne konstruktivne savjete tokom izrade diplomskog rada, kao i njegove pripreme za publikovanje.

U daljoj karijeri dominantno sam se bavio načinom na koji se prošlost konstruiše u društvu i kasnije instrumentalizuje u razne svrhe, tako da knjiga *„Pljevaljski korzo (1930-2004)"* predstavlja poslednji rad u kojem sam se, između ostalog, bavio i samom prošlom realnošću. Zbog nedostatka drugih vidova građe, to sam uglavnom radio na osnovu sjećanja svojih sagovornika, a koliko sam u tome bio ne/uspješan, najmjerodavnije će suditi učesnici korzoa iz perioda obrađenih u knjizi.

Jedan dio knjige odnosi se na mapiranje objekata duž putanje korzoa, a nedostatak drugih vidova građe, uslovio je da ono bude izvršeno, takođe na osnovu sjećanja sagovornika. Pri tome, posebnu odgovornost osjećao sam prema periodu koji je prethodio Drugom svjetskom ratu, a kako sjećanja mojih sagovornika nisu bila cjelovita i u značajnim detaljima su se razlikovala, shvatio sam da i moj prikaz neće biti potpun - tako da sam, nakon mnogo utrošene energije, u jednom momentu odlučio da odustanem od potpunog mapiranja i fokusiram se isključivo na mapiranje važnijih objekata (hotela i kafana). Međutim, sudbina je htjela da u razmaku od nekoliko dana obavim osobito korisne i instruktivne (a iz lične perspektive, jako tople i srdačne) razgovore sa Ahmedom Tahirbegovićem i Velinkom Belom Aritonović, čija su svjedočenja otklonila sve nedoumice koje sam do tada imao. Naime,

kao pedantni statističar, Ahmed Tahirbegović je u knjizi *„Pljevlja i pljevaljska čaršija od 1920. do 1960. godine“*, precizno locirao trista trideset trgovačkih i zanatskih objekata u starim Pljevljima i pljevaljskoj čaršiji, a profesorica geografije Velinka Bela Aritonović je, na osnovu vlastitog sjećanja i zabilješki njene majke, takođe locirala objekte koji su se nalazili duž putanje korzoa - tako da je njihovo, nijansama izmijenjeno sjećanje, bilo osnova za mapiranje objekata iz pomenutog perioda. Naravno, naprijed istaknuta metodološka ograničenja učinila su određene greške neminovnim, a za svaku od njih snosim isključivu odgovornost.

Slučajnost je učinila da 2008. godine, u porodičnoj dokumentaciji pronađem tekst *„Besana razmišljanja o vremenu: ...Kad mahale fenjere zapale...“*, autora Marka Banovića, profesora pedagogije i bogoslova. Životno iskustvo ispreplitano sa stilom kojim je tekst napisan, kao i njegova suštinska veza sa drugim poglavljem knjige, uslovili su moju najiskrenu želju da čitaoce upoznam sa pomenutim tekstom.

Mnogo je ljudi koji su svoja sjećanja utkali u stranice ove knjige i kojima se ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem. Ipak, smatram da bih učinio veliku nepravdu ukoliko ne bih izdvojio i bar na ovaj način se još jednom zahvalio počivšoj gospođi Solumiji Radović, kako na sadržajnim i slikovitim svjedočanstvima o Pljevljima prije Drugog svjetskog rata, tako i na brojnim razgovorima koji su umnogome oblikovali moju životnu filozofiju u kasnijem periodu. Osim toga, zahvaljući druženju sa gospođom Solumijom, imao sam priliku da neposredno osjetim dio duha koji je krasio stara Pljevlja, a o kome su ostali samo rijetki zapisi.

Posebnu potrebu imam da se zahvalim prof. dr Enesu Pelidiji, Vojkanu Bojoviću, Radomanu Ristu Manojloviću, počivšem Uzeiru Bećoviću, Miloradu Zečeviću, Ismetu Šljuki i Sadiku Bamburu, koji su pročitali tekst knjige prije objavljivanja i konstruktivnim savjetima značajno ga unaprijedili.

Zahvalnost dugujem i Zavičajnom muzeju u Pljevljima, Darku Radoviću, Radanu Dragaševiću, Vojkanu Bojoviću i počivšem Uzeiru Bećoviću, koji su mi ustupili na korišćenje svoje foto-dokumentacije, kao i Sabaheti Bećović, koja mi je na korišćenje ustupila cjelokupnu

arhivu Pljevaljskih novina.

Lektura i korektura teksta, kao i njegova priprema za štampu, nisu iziskivali dodatna finansijska sredstva – već samo dobru volju mojih prijatelja. Stoga, osobitu zahvalnost dugujem profesoru Miodragu Midu Čoviću, Stanki Knežević i Milanu M. Laketiću, koji su se svesrdno i bez naknade prihvatili zahtjevnog posla.

Na veliko zadovoljstvo, izdavač knjige je moja matična institucija, koja mi je obezbijedila neophodne uslove za kvalitetan istraživački rad, kako za ovaj, tako i za druge projekte. Na kraju, objavljivanje knjige sufinansirao je Sekretarijat za društvene djelatnosti Opštine Pljevlja, a dio sredstava obezbijedio je i moj veliki prijatelj Rajko Golubović.

Autor

Babi Olgi

I CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

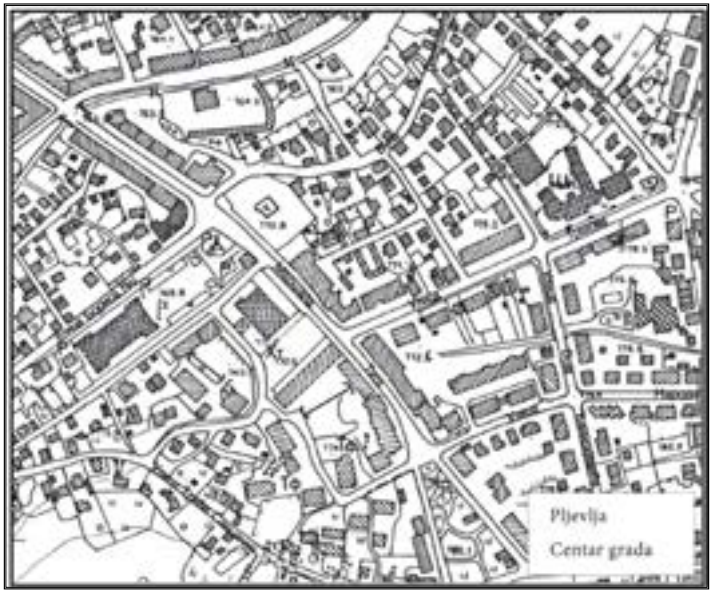

Mapa 1. Centar grada 1980. godine

U knjizi *Pljevaljski korzo (1930 - 2004)* pažnja je usmjerena na korzo kao neformalnu socijalnu instituciju u dužem vremenskom periodu. Mjesto odvijanja korzoa su Pljevlja, grad na sjeveru Crne Gore, a cilj knjige je da se definišu osnovna pravila i isprate promjene prostornog ponašanja u periodu 1930-2004. godine.

Pravila prostornog ponašanja posmatrana su sinhrono i dijahrono. Pomoću sinhronijske analize, ispitivan je svaki od istraživanjem obuhvaćenih vremenskih intervala, a u okviru svakog intervala, praćeno je vrijeme izlaska na korzo, vrijeme povratka sa korzoa, putanja kretanja, stvaranje socijalnih kontakata i odijevanje na korzou. Posebna pažnja posvećena je dinamičkim i statičkim aspektima korzoa. Pod dinamičkim aspektom podrazumijeva se putanja kretanja (dužina eliptične ose, trasa i smjer kretanja), dok statički aspekt podrazumijeva mjesta na korzou koja su služila za stajanje ili sjedjenje. Takođe, sinhronijskom analizom bilo je potrebno utvrditi, da li postoji odnos između prostornih elemenata i

socijalnih grupa koje učestvuju u korzou.[1]

Pravila prostornog ponašanja posmatrana su i dijahronijski. Ovom vrstom istraživanja obuhvaćen je period od sedamdeset četiri godine, a istraživanje je trebalo da utvrdi, da li je korzo tradicionalna neformalna institucija ili je skorašnjeg porijekla. Pomoću dijahronijske analize bilo je potrebno utvrditi koji su elementi korzoa vremenom nestali, koji su nastaviji da postoje, a koji su modinkovani.

Rezultati istraživanja sprovedenog na osnovu upitnika koji je sastavila Vesna Vučinić-Nešković upoređeni su sa literaturom koja se do sada bavila problematikom korzoa. Ovim poređenjem željelo se utvrditi koje su opšte karakteristike i osobenosti korzoa u raličitim gradovima (Dubrovnik, Beograd, Novi Pazar, Smederevska Palanka) i u različitim periodima, a postojeća literatura o korzou poslužila je kao teorijsko-metodološki okvir istražrvanja (Vučinić 1999; Gavrilović 1984; Vu&nić, Antonijević 1998).

Ljiljana Gavrilović u radu *Korzo - iskazivanje generacijske polarizacije u strukturi grada* bavi se korzoom u Novom Pazaru (Gavrilović 1984). Rad je napisan na osnovu istraživanja koje je autorka sprovela u ovom gradu, 1983. godine, a ona je korzo definisala kao mjesto gdje se sastaju i druže isključivo mladi. Pod omladinom podrazumijeva sve mlade koji zapošljavanjem ili sklapanjem braka nisu uklopljeni u stukturu čaršije i smatra da je korzo jedan od bitnih oblika iskazivanja generacijske polarizacije na nivou grada, tako da se njegovim ispitivanjem može utvrditi odnos omladinske subkulture i kulture posmatrane gradske zajednice. Na osnovu analize ponašanja i odijevanja mladih, kojima se oni distanciraju od starije generacije, moguće je utvrditi koliko je ta polarizacija suštinska i koliko ona utiče na izmjenu strukture

1 Korzo je italijanska riječ (tal. corso, latcursus), sa osnovnim značenjima trk, trčanje; tok; trkalište; ulično šetalište (Vujaklija 1954:477). U vezi sa današnjim korišćenjem ove riječi, riječ korzo ima dva značenja. Korzo je (1) dio grada u kome se u određeno vrijeme skupljaju šetači, ali, korzo je i (2) šetanje velikog broja osoba na ulici, šetalištu. I u ovom radu, korzo je određen kao dvojna kategorija. Pod pojmom korzo, podrazumijeva se gradski prostor, u kome se na nivou grada vrši socijalna interakcija, i to, pasivno, sa razdaljine i aktivno, bliskim kontaktima. Istovremeno, korzo podrazumijeva i samu (neformalnu) instituciju socijalne interakcije koja se tom prilikom odvija u strogo definisanom javnom prostoru grada. Ovo određenje korzoa preuzeto je iz rada Vesne Vučinić, Dubrovački Stradun kao korzo i njegova socijalna segmentacija (Vučinić 1994: 423-424).

grada u cjelini (Gavrilović 1984: 33).[2]

Mladi na korzou se dijele na dvije starosne kategorije, koje ne zavise od godina pojedinca, već od njegovog statusa na čaršiji. U mlađu kategoriju spadaju svi oni koji su još u školi ili na fakultetu, dok u stariju kategoriju spadaju oni koji su završili školovanje, zaposlili se ili čekaju posao, a nisu sklopili brak (Gavrilović 1984: 34).

Funkcija korzoa na nivou pojedinca je oslobađanje od pritiska, prisutnog prije svega u generacijskom sukobu u porodici, koji prestaje tek kada se sklapanjem braka stvore uslovi za stvaranje nove porodice. Na nivou grada, funkcija korzoa je u kanalisanju generacijskih sukoba, jer se iskazivanjem distance u odnosu na stariju generaciju, smanjuje intenzitet sukoba na drugim mjestima - porodici, školi, radnom mjestu - tako da korzo predstavlja jedan od vidova socijalizacije mladih (Gavrilović 1984: 37).

Kao razloge nestajanja klasičnog korzoa, Lijana Gavrilović navodi jačanje socijalnih razlika i rast standarda, zbog čega se slobodno vrijeme koristi za iskazivanje ekonomske moći. Sve to, zajedno sa raspadom tradicionalne strukture čaršije, vodi ka nestajanju klasičnog korzoa u Novom Pazaru (Gavrilović 1984: 35).

U knjizi *Prostorno ponašanje u Dubrovniku* (Vučinić 1999), Vesna Vučinić bavi se različitim aspektima prostornog ponašanja u Dubrovniku.[3] U sklopu ovog istraživanja analizirala je korzo kao specifičan oblik društvenog događanja, koji ima karakter ritualizovane svakodnevnice.[4] Osnovna namjera bila je da se odrede pravila prostornog ponašanja stanovnika na Stradunu, u prilikama kada se ova glavna gradska ulica koristi kao korzo.

Vesna Vučinić je pravila prostornog ponašanja istraživala sin-

2 Distanca omladine i starije generacije vidi se i na drugim mjestima (kafane, kafići), ali je na korzou najizraženija

3 Koncept prostornog ponašanja trebalo bi, prije svega, u teorijskom smislu razlikovati od koncepta ponašanja u prostoru. Dok ponašanje u prostoru ukazuje na okvir svakog socijalnog ponašanja, dotle prostorno ponašanje podrazumijeva samo specifične oblike javnog ponašanja ljudi, i to takve koji podrazumijevaju savlađivanje (prelaženje) određene razdaljine, odnosno kretanje kroz grad (Vučinić 1999:17).

4 Događaj je definisan kao vremenski i prostorno dobro definisana kolektivna aktivnost, koja je organizovana sa određenim povodom (Vučinić 1999:195).

hronijski i dijahronijski. Sinhronijskim istraživanjem korzoa, u periodu sedamdesetih godina, trebalo je utvrditi da li postoji korelacija između (prostornih) segmenata Straduna i društvenih grupa koje učestvuju u korzou, a poseban akcenat u istraživanju stavljen je na ponašanje omladine.[5] Prostorno ponašanje na korzou posmatrano je i dijahronijski, čime se željelo utvrditi, da li je korzo na Stradunu privremena pojava u savremenom Dubrovniku ili je to pojava dužeg trajanja, sa karakteristikama neformalne socijalne institucije.

Društvena uloga Straduna manifestuje se u dva vida. To su – pasivna društvena uloga, koja se odnosi na šetnju Stradunom uz razgledanje izloga i aktivna društvena uloga, koja se odnosi na susretanje i razgovor sa ljudima (Vučinić 1999: 197). Da bi se ostvarila društvena interakcija, neophodno je poznavanje kulture javnog ponašanja na Stradunu, a učesnik treba da poznaje raspored izlaženja svoje starosne populacije (vremenska pravila), putanju kretanja i mjesta za stajanje (prostorna pravila).

Na Stradunu se razlikuju dva aspekta prostornog ponašanja - dinamički i statički. Dinamički aspekt podrazumijeva dužinu eliptične putanje (skraćuju ga najmlađi, produžuju stariji), trasu (različite starosne populacije različito se raspoređuju duž središnjeg dijela, kao i lijeve i desne strane Straduna) i smjer kretanja (svi učesnici kreću se u smjeru suprotnom kretanju kazaljke na satu). Statički aspekt podrazumijeva mjesta za stajanje. U zavisnosti od pola, bračnog stanja, starosti, statusa i potkulturne pripadnosti učesnika korzoa, Stradun se dijeli na uzdužne i poprečne segmente, koji se vrednuju pozitivno, negativno i neutralno. Svrha poprečnog segmentiranja Straduna je razlikovanje stanovnika grada od stanovnika njegove okoline.

Sa druge strane, uzdužno segmentiranje razlikuje starije od mladih i one koji su u javno odobrenim vezama, od onih koji to nisu. Iz ovoga se zaključuje da oba vida prostornog segmentiranja potvrđuju i održavaju socijalnu distancu, tj. razlikuju pripadnike reprezentativnih od pripadnika marginalnih grupa (Vučinić 1999: 208). Ukoliko se segmenti Straduna posmatraju kao faze socio-kulturnih procesa, tada

5 Korzo u Starom gradu u Dubrovniku uključuje pripadnike svih generacija, ali je posebna pažnja obraćena na ponašanje omladine (Vučinić 1999:17)

se oni mogu smatrati prostorima na kojima se odvijaju procesi akulturacije (nedubrovčana u Dubrovčane), koja se odvija na poprečnim segmentima Straduna i enkulturacije (iz statusa slobodnih u status oženjenih ili udatih), koji se odvija na uzdužnim segmentima Straduna (Vučinić 1999: 210). Vesna Vučinić je došla do zaključka da dubrovački korzo ima funkciju održavanja *statusa quo* u društvenoj strukturi grada, tj. održanja distance između pojedinih društvenih grupa u gradu (Vučinić 1999: 209).

U Dubrovniku su očuvana sledeća svojstva strukture korzoa: brojnost prostornih segmenata korzoa; postojanje dinamičkog i statičkog učestvovanja u korzou; karakteristike putanja duž kojih se učesnici kreću i karakteristike mjesta za stajanje.

Rad Vesne Vučinić i Smiljane Antonijević, *Društvena funkcija i simbolika beogradskog korzoa u vreme Kraljevine Jugoslavije (1931-1941)*, bavi se korzoom u Beogradu između dva svjetska rata (Vučinić, Antonijević 1998). Na osnovu svjedočenja učesnika, memoarske i istorijske literature, autorke su rekonstruisale beogradski korzo iz vremena Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918-1941). Cilj rada bila je rekonstrukcija beogradskog korzoa (1918-1941), a željelo se utvrditi da li je korzo iz pomenutog perioda imao strukturu i funkciju kakva je zapažena u savremenim gradovima na prostoru bivše Jugoslavije. Takođe, bilo je potrebno uočiti opšte karakteristike i specifičnosti korzoa, kao i odrediti da li je korzo imao funkciju institucije društvene interakcije i da li je ponašanje na korzou simbolička aktivnost.

Pripadnici različitih generacija i različitih slojeva srednje klase šetali su, u isto vrijeme, na različitim stranama ulice. Kako ispitanici nisu mogli racionalno da objasne ponašanje na korzou, autorke su pribjegle analizi društvene strukture i istorijske morfologije Beograda.[6] One su istraživanjem došle do zaključka da je beogradski korzo imao klasni karakter – korzo su u ovom periodu koristili samo pripadnici srednje klase.

Na korzou su se pripadnici različitih generacija i različitih slojeva kretali, u isto vrijeme, različitim stranama ulice. Starosna struktu-

6 Ispitanici nisu mogii da racionalno objasne ponašanje na korzou, jer su pravila nesvjesno prihvatili od prethodnika (Vučinić, Antonijević 1998: 96)

ra učesnika govori da su popodnevni korzo koristili pripadnici mlađe generacije (dominantno srednjoškolci) i, sa druge strane, stariji, ozbiljni, ugledni članovi društva. Može se zaključiti da se u okviru popodnevnog korzoa odvijao specifičan društveni proces kojim su mlađi članovi društva bili uvođeni u pravila javnog ponašanja.

Na večernjem korzou iskazivana je razlika između višeg i nižeg sloja srednje klase. I na popodnevnom i na večernjem korzou, pripadnici različitih generacija različitih slojeva srednje klase, koriste različite strane ulice.[7] Da bi objasnile ovu podjelu autorke nalaze objašnjenje u različitoj simbolici objekata koji se nalaze na različitim stranama ulice i dijelovima grada koji se prostiru iza njih, tj. zapadna strana vezana je za srpsku, a istočna za osmansku istoriju grada.[8] Iz ovoga se vidi da je beogradski korzo imao jasno definisanu formu i strukturu. Analiza je pokazala da je korzo u ovom slučaju neformalna društvena institucija sa dubokom simboličkom pozadinom, koja proističe iz specifičnih društveno-istorijskih svojstava grada u kome se javlja (Vučinić, Antonijević 1998:100).

Jelena Miloradović u diplomskom radu *Korzo u Smederevskoj Palanci* prati promjene pravila prostornog ponašanja omladine prilikom korišćenja korzoa u periodu od 1930. do 2001. godine (Miloradović 2002). Pravila prostornog ponašanja posmatrala je sinhronijski i dijahronijski, rukovodeći se pristupom i metodologijom istraživanja koji su primijenjeni u prethodnim radovima Vesne Vučinić. Sinhronijskom analizom ispitivala je svaku od istraživanjem obuhvaćenih dekada, a u okviru svake je – s obzirom na pol, starost, potkulturnu pripadnost i porijeklo – pratila vrijeme izlaska na korzo, punktove za stajanje, putanju kretanja, način sklapanja veza i odijevanje na korzou.

Dijahronijskim istaživanjem obuhvatila je period od sedamdeset godina. Tom analizom trebalo je utvrditi, koji su elementi korzoa

7 Zapadnu stranu ulice koristili su pripadnici grupa sa višim društvenim statusom (stariji, odnosno bogatiji), a istočnu stranu pripadnici grupa sa nižim društvenim statusom (mlađi, odnosno siromašniji) (Vučinić, Antonijević 1998: 97).

8 Muslimanski živalj je naseljavao dio grada istočno od Knez Mihailove ulice, na dunavskoj padini. Nasuprot njima, hrišćanski živalj je živio u savskom, odnosno zapadnom dijelu grada. I nakon osmanskog odlaska nastavljen je ovakav princip prostornog raspoređivanja muslimanskog i hrišćanskog življa (Vučinić, Antonijević 1998: 97).

kroz vrijeme opstali, koji su nestali, a koji su uvođeni kao novine i iz kojih razloga.

Prostor korzoa u Smederevskoj Palanci nije se mijenjao. Korzo se uvijek odvijao u glavnoj ulici, gdje su bili skoncentrisani komercijalni, ugostiteljski i administrativno-sudski objekti. Vrijeme korzoa zavisi od godišnjeg doba, radnih dana i starosti pojedinca (Miloradović 2002: 51). Najbrojniji učesnici korzoa u Smederevskoj Palanci su srednjoškolci, koji se sa njega isključuju nakon dvadesete, zbog odlaska u drugi grad ili kada generacijske veze počinju da slabe. Ključni momenat za isključenje je sklapanje braka, a omladina je, osim na korzo, odlazila i na igranke, a u kasnijim periodima u kafiće (Miloradović 2002: 52).

Korzo u Smederevskoj Palanci imao je mjesta za stajanje i uzdužno je bio podijeljen na segmente. Do kraja rata omladina, stariji i oni koji su bili u javno odobrenim vezama, imali su svoje različite putanje na korzou. Od šezdesetih godina, kolovozom se kreće omladina, sjeveroistočnom stranom se kreću oni koji su u žurbi, a jugozapadna strana je prolazna. Nakon ovog perioda korzo je podijeljen na „gradski“ i „seoski“ dio (Miloradović 2002: 54). Mjesta za stajanje kao apekt prostornog ponašanja, nestaju devedesetih godina, kada njihovu funkciju preuzimaju ljetnje bašte kafića i klupe.

Na kraju, Jelena Miloradović zaključuje da je svega nekoliko elemenata korzoa vremenom ostalo konstantno: ostala je ista lokacija korzoa, korzo je u svim periodima bio najbrojniji krajem radne nedelje, na korzou je najbrojnija srednjoškolska omladina, a učesnici korzoa kreću se desnom stranom u odnosu na pravac svog kretanja (Miloradović 2002: 57).

II ISTORIJA URBANIZACIJE GLAVNE ULICE U PLJEVLJIMA

Fotografija 1. Avionski snimak Pljevalja tridesetih godina XX vijeka

Pljevlja su grad na sjeveru Crne Gore, smješten u planinskom predjelu između rijeka Tare i Lima. Pljevaljska opština prostire se na 1349 km2, a njena teritorija, svojim ovalno izduženim oblikom, dinarskim pravcem pružanja prostire se u dužini od 60 km i u prosječnoj širini od oko 25 km. Sam grad smješten je u kotlini dužine oko devet i širine oko šest kilometara, prosječne nadmorske visine 783 metra. Kotlinom protiču rijeke Ćehotina, Breznica i Vezičnica, a okružuju je brojna brda među kojima dominiraju Golubinja, Glavica, Bogiševac i Balibegovo Brdo.

Početak antičkog razdoblja u Pljevljima (isto kao njegov kraj i početak ranog srednjeg vijeka) nedovoljno je poznat, a o stanovništvu koje je naseljavalo ovu oblast prije dolaska Rimljana, ima malo podataka. U nauci je prihvaćeno gledište da je oblast oko Pljevalja bila naseljena ilirskim plemenom Pirustima, mada u novije vrijeme ima pretpostavki da su je naseljavali i Autarijati (Cermanović-Kuzmanović: 2009: 53-54). Najvjerovatnije sredinom II vijeka nove ere, Rimljani su

u Kominima (tri kilometra zapadno od Pljevalja) podigli grad sa svim potrebnim gradskim sadržajima, a pretpostavka je da je naselje u Kominima dobilo municipalna prava sredinom II vijeka, tj. da pripada gradovima koji su postali municipiji u vremenu od Hadrijana do Marka Aurelija (od 118. do 161. godine). Poznato je i prvo slovo imena grada, tako da je lokalitet nazvan Municipium „S" (Cermanović-Kuzmanović 2009:55-56).

Zbog nedostatka pisanih izvora i arheološke građe, nezahvalno je govoriti i o istorijskom periodu od antike ka srednjem vijeku (Cermanović-Kuzmanović: 2009: 66, 71). Najvjerovatnije, pljevaljski kraj je dijelio sudbinu unutrašnjosti Balkanskog poluostrva – ostaci antičke civilizacije zapušteni su i razoreni, a novonastala naselja slovenskih pridošlica razvijala su se bez kontinuiteta sa antičkim korijenima (Ćirković 2009:72).

Jezgro današnjeg pljevaljskog kraja bila je župa Breznica, koja je predstavljala jednu vrstu raskrsnice kod koje su se ukrštali putevi prema primorju i zemljama u unutrašnjosti, a o kojoj više podataka imamo tek u XIII i XIV vijeku. Župa Breznica bila je pod uticajem Nemanjića, humskih kneževa Vojinovića, Nikole Altomanovića, Sandalja Hranića, kralja Tvrtka I i Herceg Stjepana Vukčića-Kosače. Prvi podaci o naselju Breznica počinju se pojavljivati u dubrovačkim dokumentima od sredine XIV vijeka, a malobrojni podaci o Breznici kao naseljenom mjestu, iščezavaju krajem XIV vijeka. U naučnoj literaturi uzima se da je naselje Breznica bilo na mjestu kasnijeg trga Pljevija - tj. da je trg Breznica prethodnik Pljevalja kao gradskog naselja – a da je do promjene naziva došlo tridesetih godina XV vijeka (Ćirković 2009: 74-78).[9]

O najranijem periodu istorije Pljevalja, od prvog pomena do osmanskih osvajanja (1423-1465), sačuvano je veoma malo podataka, a na osnovu sumarnog deftera Bosne i Hercegovine iz 1469. godine i sumarnog deftera hercegove zemlje iz 1477. godine, može se zaključiti da je pljevaljski kraj spadao u dobro naseljene oblasti, a da je samo naselje Pljevlja spadalo u trgove prosječne veličine (u popisu iz 1477. godine trg ima 101 domaćinstvo ili aproksimativno oko 500 osoba)

9 Topografski kontinuitet Breznice i Pljevalja je pretpostavka, ali treba imati na umu da postoje činjenice koje mogu dovesti u sumnju dati kontinuitet (Ćirković 2009: 76-77).

(Ćirković 2009: 81-87).

U postupnom ovladavanju Balkanskim poluostrvom, Osmanska imperija osvaja Pljevlja 1465. godine, nakon čega ona mijenjaju ime u Tašlidža („kamena banja") i počinju se razvijati kao naselje orijentalnog tipa (Miljković 2009: 93). Stalni uspon – osobito u 16. vijeku – Pljevlja duguju, prije svega svom geografskom položaju i prirodnim uslovima, koji su omogućili da se razviju razni oblici privređivanja. Naime, Pljevlja su se nalazila na raskrsnici važnih trgovačkih puteva: drinskog ili bosanskog puta koji se, kao dio dubrovačkog druma odvajao od Foče i uz Ćehotinu, preko Pljevalja, vodio do Prijepolja. Ovim putem su tokom XVI vijeka gotovo redovno prolazile francuske diplomatske misije na putu za Carigrad. Do Pljevalja je vodio i krak dubrovačkog druma, koji se odvajao kod Trebinja i kod Nikšića se spajao sa starim rimskim putem koji je iz Kotora, preko Nikšića, Drobnjaka, izvorišta Pive i Jezera vodio do Tare, a odatle za Pljevlja. Ovim putem su najčešće prolazili karavani pljevaljskih trgovaca na putu za Dubrovnik, Kotor ili Herceg Novi (Popović 2009:136).

Na ovim starim antičkim ili srednjovjekovnim putevima, karavanski saobraćaj postao je posebno živ od dvadestetih godina XVI vijeka, tj. u vrijeme kada se Osmanska imperija širi po Balkanskom poluostrvu i kada je njen trgovački promet sa jadranskim lukama i Italijom bio u stalnom usponu. U tim novim uslovima, trgovački karavani redovno su svraćali u Pljevlja i u njima se opskrbljivali hranom i raznom opremom (Popović 2009: 136). Tokom čitavog perioda osmanske vlasti Pljevlja su se razvijala kao napredan privredni, prevashodno trgovački centar – a tome je umnogome doprinijela činjenica da su bila pošteđena većih potresa, tako da je stanovništvo živjelo uobičajenim mirnodopskim životom, svakodnevno obavljajući poslove kojima se profesionalno bavilo (Pelidija 2009:174). Dominantno su bila naseljena muslimanskim, ali sve vrijeme u Pljevljima je živio i značajan dio hrišćanskog stanovništva.

Sredina XVI vijeka bila je posebno značajan period u razvoju tadašnje Tašlidže. Uopšte, čitav XVI vijek predstavljao je period uspona Osmanskog carstva na svim poljima. Od uspostavljanja sultanove vasti, do druge polovine šesnaestog vijeka, Pljevlja su, od srednjovjekovnog trga, prerasla u veće urbano naselje – kasabu, koja se odlikuje

čaršijom, trgom sa hamamom i mahalama povezanim uskim, krivudavim i nepravilnim ulicama (Miljković 2009: 97).

Naime, za vrijeme osmanske uprave, gradovi na Balkanu su organizovani na raskrsnicama regionalnih puteva, po pravilu su građeni uz rijeku (na jednoj ili sa obje njene obale) i imali su čaršiju kao čvorište drumova (uopšte, specifična kombinacija vode, zelenila i sunca nalazila se u osnovi balkansko-orijentalnog urbanizma). Most na rijeci, džamija, han i hamam činili su osnovu oko koje će se veoma brzo formirati dvije-tri ili čitav splet ulica i uličica sa nizovima dućana. Nukleus tipičnog osmansko-balkanskog grada bio je religiozni kompleks sa pratećim objektima, oko koga su se razvile mahale koje je karakterisao visok stepen unutrašnje međupovezanosti i posebno izražen kult susjedstva (brojale su najčešće oko četrdeset-pedeset kuća). Ulice osmanskog grada dijelile su se na drumove ili džade, sokake, sokačiće i čikme (slijepe ulice), a proširenjem ulica dobijali su se trgovi-pazari ili mejdani. Čaršija je bila jedna od najvažnijih osobenosti grada, komer-

Fotografija 2. Dućani ispred Husein-pašine džamije

cijalna zona u kojoj se obavljala većina privrednih aktivnosti, a u većim gradovima privredne aktivnosti širile su se na više tačaka van glavne

čaršije.[10]

Intenzivan uspon Pljevalja u XVI vijeku vezuje se za ličnost Husein-paše Boljanića[11] – osmanskog funkcionera iz druge polovine XVI vijeka – koji je uspio da svojim vezama isposluje kod sultana Selima II (1566-1574) izvijesne povlastice za stanovništvo ovog kraja (oslobađanje redovnih i vanrednih poreza, kao i održavanje nedeljnog sajma), koje su važile i u narednim vijekovima (Pelidija 2009: 152). Pored monumentalne džamije, Husein-paša je podigao i druge građevine, među kojima su karavansaraj, imaret, han i neki drugi prateći objekti – čime je postavio urbane temelje savremenih Pljevalja, tako da su Pljevlja dobila izgled prave orijentalne kasabe, postala jedno od značajnijih mjesta hercegovačkog sandžaka, a od 1576. godine i njegovo službeno sjedište (centar hercegovačkog sandžaka Pljevlja su bila sve do 1833. godine).

Krajem šesnaestog vijeka muslimani su živjeli u mahalama skoncentrisanim oko džamija u gradskom središtu i čaršiji, a hrišćani u mahalama manje ili više udaljenim od središta grada. Gradski način života nametao je običaje zajedničke za sve – okupljanje u kafanama, krčmama, na pijaci u vrijeme pazarnog dana, brojne razgovore u dućanima, pekarama ili berbernicama. Dolazak brojnih pismenih i obrazovanih ljudi (kadije, učitelji, nastavnici, vjerski službenici, prepisivači, administrativno osoblje, vojni stručnjaci, sposobni trgovci...), uslovio je razvoj Pljevalja i kao obrazovnog centra, tako da već sredinom sedamnaestog vijeka rade tri mekteba (osnovne škole), dvije medrese (srednje škole) i dvije tekije (derviške škole). Takođe, neposredno po

10 O osobenostima balkansko-orijentalnog urbanizma vidjeti u (Pašić 1994).

11 Husein-paša Boljanić – osmanski funkcioner – poticao iz poznate porodice iz sela Boljanića, udaljenog 20 km od Pljevalja. Ženidbom svog starijeg brata – Sinan-bega, sa Šemsom – sestrom moćnog velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, Boljanići su stupili u rodbinske veze sa vezirskom porodicom Sokolović. Zahvaljujući, vjerovatno podršci i pomoći Mehmed-paše Sokolovića, Sinan-begov mlađi brat – Husein-paša, brzo je uznapredovao u carskoj službi. Državnu karijeru započeo je kao subaša Popova polja, hercegovački sandžakbeg bio je u periodu 1567-1569, zatim je tri godine proveo na dužnosti bosanskog sandžakbega, odakle je premješten za namjesnika pokrajine Dijakbakir u Maloj Aziji. Tu se kratko zadržao i 1573. godine imenovan je za namjesnika Misira (Egipta), gdje je ostao skoro pune dvije godine, odakle se, na poziv Porte, vratio u Carigrad. Kao beglerbeg Bagdada, jednog od istaknutijih gradova u Osmanskom carstvu, pominje se 1585. godine. Za beglerbega bosanskog elajeta imenovan je 1594. godine, a pretpostavlja se da je umro krajem XVI ili početkom XVII vijeka. Više vidjeti u (Pelidija, Zlatar 1998).

osnivanju (1535), Manastir Sveta Trojica u Pljevljima istakao se naročito razvijenom prepisivačkom djelatnošću, tako da tokom šesnaestog i sedamnaestog vijeka postaje istaknuti regionalni obrazovni centar za hrišćansko stanovništvo.[12]

Kako su Pljevlja bila jedan od većih sudsko-administrativnih i trgovačkih centara, pljevaljske zanatlije i trgovci postali su, još od XVI vijeka, poznati po svojim poslovnim kontaktima, ne samo sa susjednim mjestima nego i udaljenijim krajevima – a sve to imalo je direktnog i indirektnog uticaja na mjesto i ulogu pljevaljske čaršije kako u urbanizaciji grada, tako i u njegovom privrednom i društvenom životu (Pelidija 2009: 165). Prolazeći kroz Pljevlja 1664. godine, poznati osmanski putopisac Evlija Čelebi ističe da je pljevaljska čaršija, pored dućanâ, imala i tri hana, velika kao bezistan u obliku tvrđave. Iako iznesene podatke treba uzeti sa rezervom, nema sumnje da je pljevaljska čaršija u to vrijeme spadala među najveće u bosanskom i hercegovačkom sandžaku, kao i da je imala veliki broj zanatskih radnji i trgovačkih dućana. S obzirom na razvoj privrede u ovom kraju, najvjerovatnije je u XVIII vijeku došlo do povećanja broja postojećih poslovnih objekata, kao i pljevaljske čaršije u cjelini (Pelidija 2009:165).

Pljevaljsku čaršiju sačinjavali su nizovi dućana u kojima je obavljana zanatska, trgovačka, ugostiteljska i uopšte privredna djelatnost. Malih dimenzija, građeni od drveta kombinovanog sa bočnim kamenim zidovima i kamenim pokrovom, blago izdignuti iznad nivoa ulice, podijeljeni tankim i najčešće drvenim pregradama, prekriveni u grupama zajedničkim krovom – dućani su nizani sa obje strane ulica. Bili su zabatima oslonjeni jedni na druge i nisu bili grupisani po djelatnostima, već su zanatske i trgovinske radnje bile izmješane. Postojalo je nekoliko tipova dućana, a najčešći je bio dućan sa ćepenkom – mali prostor koji je čitavom širinom bio okrenut prema ulici, najčešće ne širi od tri metra i sa malom dubinom koja je nekada iznosila samo dva metra (Koštović 2003: 23). Sa prednje strane zatvarani su sa dva drve-

12 Neki od rukopisa za koje se pouzdano zna da su nastali u Svetoj Trojici, spadaju u red najljepših slovenskih knjiga nastalih na ovim prostorima u doba osmanske vladavine. Trojički prepisivači bili su poznati po izuzetno lijepom jeziku i uglađenom načinu izražavanja. Više Vidjeti u (Petković, 2009). O školama koje su radile pri Manastiru Sveta Trojica vidjeti u (Durković-Jakšić 2012: 373-382).

na kapka, a donji kapak se koristio za rad ili sjedjenje. U dućan se po pravilu nije ulazilo – što je prostoru čaršije davalo posebnu živost. Neki od dućana u pozadini su imali magaze, koje su predstavljale masivne objekte sa debelim zidovima od kamena (ili kamena i ćerpiča), zaštićenim prozorima, kao i vratima od kovanog gvožđa. Dok su dućani služili za proizvodnju i prodaju robe, magaze su uglavnom služile za njeno skladištenje. Čaršija se zatvarala sa prvim mrakom jer nije bilo osvjetljenja, a noću su je čuvale pasvandžije (noćni čuvari).

Početkom dvadesetog vijeka u pljevaljskoj čaršiji počinju se rušiti stari dućani da bi se na njihovom mjestu izgradili spratni objekti, sa poslovnim prostorom u prizemlju i prostorom za stanovanje na spratu (Koštović 2003: 14).[13] Pljevaljska čaršija doživjela je naročit procvat nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, kada je Austrougarskoj monarhiji dopušteno da zaposjedne Bosnu, Hercegovinu i neke dijelove

Fotografija 3. Orijentalni stil trgovine u Pljevljima

13 Prema mišljenju arhitekte Koštovića, potreba za isticanjem vlastitog bogatstva (kao jedna od manifestacija kompetitivnog karaktera) odrazila se u arhitekturi glavne ulice – što nije bila osobenost pljevaljske čaršije u ranijem periodu. Naime, iako su u Pljevljima postojali izuzetno bogati trgovci, njihovi dućani nisu bili luksuzniji od dućana njihovih siromašnijih kolega. Tek od dvadesetog vijeka dolazi do isticanja bogatstva u glavnoj ulici, čime se prema mišljenju Koštovića, narušava harmonija nekadašnje čaršije. Za više informacija vidjeti u (Koštović 2003: 13-18).

Novopazarskog sandžaka (i Pljevlja) – tako da u narednih tridesetak godina u Pljevljima paralelno egzistiraju austrougarska i osmanska uprava. To je nužno značilo brojniju i raznovrsniju klijentelu, što je bilo podsticajno za razvoj trgovine i zanatstva[14] – tako da su pridošle porodice, među kojima je najviše bilo zanatlija i trgovaca, i pored konkurencije domaćeg stanovništva, mogle nastaviti sa svojim dotadašnjim zanimanjima (Koštović 2003: 9). Zajedničko prisustvo vojske dvije velike carevine, Austrougarske monarhije i Osmanske imperije, učinilo je period od 1879. do 1908. godine specifičnim i značajnim u razvoju Pljevalja. Naime, moderno opremljena kasarna Austrougarske vojske postala je centar širenja ne samo njihovog vojnog, već i kulturnog uticaja, koji se ogledao u organizovanju brojnih i redovnih kulturnih i društvenih aktivnosti (koncerti, pozorišne predstave, predavanja, čak i izvođenje Verdijeve opere *Trubadu*r), kojima su, pored austrougarskih vojnika, prisustvovali i predstavnici osmanskog oficirskog reda, kao i dio lokalnog stanovništva. Takođe, učestala druženja među pripadnicima dva garnizona (naročito u danima kada su obilježavani važni praznici vezani za austrougarsku i osmansku istoriju, kao i za hrišćansku i islamsku tradiciju) i njihovi svakodnevni kontakti sa lokalnim stanovništvom, uslovili su ukrštanje različitih kulturnih i civilizacijskih uticaja u Pljevljima (Varadi, Laki 2009).

Kako dolazi do uzdizanja bogatih pravoslavnih trgovaca, arhitektonski uticaj Austrougarske posebno se ogledao u gradnji njihovih kuća, a luksuzom su se izdvojile kuća Šećerovića i kuća Janićijevića. Pored osmanskog i austrougarskog, od druge polovine devetnaestog vijeka dolazi i do mnogo izraženijeg prosvjetnog i kulturnog uticaja Srbije sa jedne i Crne Gore sa duge strane, a koji je posebno dobro

14 Tradicionalno zanimanje pljevaljske varoši bili su trgovina i zanatstvo, dok se stanovništvo na selu bavilo uglavnom stočarstvom i zemljoradnjom. Snabdjevanje osmanskog i austrijskog garnizona učinilo je period 1878. do 1908. godine osobito dinamičnim – izvoze se sir, kajmak, maslo, loj, koža, vuna, stoka i građa, a uvozi se većinom kolonijalna i manufakturna roba. Izvozi se u Austro-Ugarsku, Italiju, Grčku i dalje prema Bliskom istoku. Pored trgovine, Pljevlja su bila poznata i po veoma brojnim starim zanatima, kao što su obućari, kovači, kazandžije, kujundžije, zlatari, puškari, pekari, vunovlačari, berberi, krojači, terzije, ćurčije, kolari i drugi. U ranijim vremenima naročito je bila razvijena proizvodnja sahtijana od kozijih i jagnjećih koža u poznatim tabhanama u Pljevljima. Sahtijan se izvozio u Austriju i Njemačku. Poslednjih decenija XIX vijeka stižu i novi zanati: fotografi, moleri, limari, mehaničari, sajdžije (Terzić 2009: 230-231).

bio prihvaćen kod pravoslavnog stanovništva. Pored otvaranja škola, širenju tog uticaja doprinosili su uticajni ljudi iz pograničnih krajeva, a posebno snažan uticaj Srbija je ostvarivala preko uglednih trgovaca i članova Srpske pravoslavne crkveno-školske opštine u Pljevljima.[15]

Fotografija 4. Čaršija - gornji dio (razglednica 1916/1917)

Ekonomski prosperitet, praćen modernizacijom društvenog života, uslovio je intenzivniju saradnju i prisnije kontakte između muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, a navika da se ljudi sastaju po kućama, za praznike ili u dugim zimskim noćima, zamijenjena je sastajanjem i druženjem na javnim mjestima. Odlaskom osmanske i austrougarske uprave, otišao je i najznačajniji dio potrošača i kupaca, ali tekovine brojnih i redovnih društvenih i kulturnih aktivnosti iz pomenutog perioda nastavile su da oblikuju socijalni i kulturni život u Pljevljima i decenijama nakon njihovog odlaska.

Rast i preobražaj privredne strukture u Pljevljima nakon Dru-

15 Primjera radi, Crna Gora je finansirala učitelje u osnovnim školama u Ograđenici, Bobovu, Kosanici, Boljanićima, Premćanima i Glisnici, dok je Srbija finansirala rad osnovnih škola u Pljevljima, Meljaku, Obardama, Ilinom Brdu, Hoćevini i Otilovićima. Svakako, najznačajniji monenat u prosvjetno-kulturnom životu predstavljalo je osnivanje Gimnazije, koju su Srpska pravoslavna crkveno-školska opština u Pljevljima i Ministarstvo inostranih djela Kraljevine Srbije osnovali 1901. godine. Više vidjeti u (Despotović 1999: 18-32).

gog svjetskog rata i njena naglašena sirovinska orijentacija – gdje se razvoj dominantno zasnivao na eksploataciji uglja, olova i cinka, kao i eksploataciji i primarnoj preradi drveta – uticali su da trgovina i zanatstvo izgube primat u odnosu na rudarske i industrijske kapacitete, što je dalje uticalo na naglo prostorno i populaciono širenje grada.[16] Širenje grada u pomenutom periodu, pratio je nedostatak normativne regulative iz oblasti urbanizma, [17] što je uslovilo da orijentalne i ambijentalne vrijednosti Pljevalja ne budu adekvatno zaštićene i da duh stare pljevaljske arhitekture bude naglo prekinut.

Ove promjene snažno su se odrazile na arhitekturu glavne ulice, kao i na duh stare pljevaljske čaršije. Naime, od postanka grada do danas, glavna ulica je ostala u prostorno istim okvirima i sve vrijeme predstavljala je trgovački, društveni i kuturni centar grada. Kao što je već istaknuto, nekada su dućani građeni tako da užim dijelom budu okrenuti prema ulici, a širim prema dvorištu, što je omogućavalo da na kratkom potezu bude smješteno više objekata. U dućan se uglavnom nije ulazilo, što je uslovilo drugačiji način prodaje robe, brži protok informacija i veću živost tokom cijelog dana – čime je ambijent glavne ulice poprimao orijentalne karakteristike. Sa druge strane, nova glavna ulica ostala je centar gradskih zbivanja i u njoj se i dalje nalazilo najviše trgovinskih objekata, međutim za razliku od trgovinskih objekata u staroj čaršiji, objekti koji su se nalazili u novoj glavnoj ulici zauzimali su njen znatan prostor, tako da ih je na istom odstojanju bilo mnogo manje – čime je ambijent ulice izgubio dinamičnost, sama šetnja postala manje interesantna, a protok informacija dosta sporiji.

Prostor glavne ulice na kome se odvija korzo, svoj današnji

16 Ubrzana industrijalizacija zahtijevala je i intenzivnu stambenu izgradnju. Naročito veliko gradilište Pljevlja su postala nakon 1975. godine kada je osnovana Samoupravna interesna zajednica (SIZ) za stambeno-komunalne poslove. U narednih deset godina u Pljevljima je izgrađeno oko 1100 stanova u društvenom i 400 u individualnom sektoru, tako da je stambeni fond u gradu udvostručen. Pogledati, Pljevaljske novine, 20. novembar 1984. godine, 5.

17 Za vrijeme najveće izgradnje (do sredine osamdesetih godina) Pljevlja nisu imala Generalni urbanistički plan (GUP) niti Detaljne urbanističke planove (DUP). Idejni urbanistički plan urađen je 1950., a dopunjen 1957. i 1968. godine. Za područje grada, 1972. godine urađen je Urbanistički program, koji je imao elemente GUP-a. Nedostatak planskih dokumenata za urbanistički razvoj grada često je uslovljavao stihijski urbanistički razvoj i traženje rješenja od slučaja do slučaja. Vidjeti, Pljevaljske novine, 20. novembar 1984. godine, 5 i Pljevaljske novine, 10. maj 1985. godine, dodatak „Osnovi Generalnog urbanističkog plana za Pljevlja".

Fotografija 5. Nova glavna ulica – donji dio korzoa početkom šezdesetih

oblik[18] dominantno je dobio u periodu od sredine šezdesetih, do početka osamdesetih godina[19] Naime, rušenje starih objekata od *Zelengore* do Tršove ulice počelo je 1965. godine, a nedugo zatim završena je stambena zgrada sa poslovnim prostorima u prizemlju (knjižara *Kultura*).[20] Početkom osamdesetih godina, na vrhu gornje granice korzoa (kafana *Zelengora*) izgrađena je zgrada u vlasništvu Termoelektrane (sa poslovnim prostorom u vlasništvu Ugostiteljstva, gdje je otvorena nova *Zelengora*). Time je, uz omanje stambene zgrade izgrađene pedestih godina, prostor između *Zelengore* i Tršove ulice dobio današnji oblik. Prije Drugog svjetskog rata, na tom potezu nalazili su

18 Današnji izgled glavne ulice dominantno su odredili: izgradnja ugla Tršove i glavne ulice (1966-1967), izgradnja hotela *Pljevlja* (1969), izgradnja stambene zgrade od glavne ulice prema Skerlićevoj, izgradnja novog bloka *Na-me* (početak sedamdesetih), izgradnja zgrada Termoelktrane na vrhu korzoa, kao i izgradnja Trga Đorđa Peruničića (početak osamdesetih).

19 1965. godine plan je bio da se prvo završe započete zgrade na Jaliji, da se isprojektuje ugao ulice Maršala Tita i Tršove, da se izradi hotel na prostoru od hotela *Slavija* do Obućarske zadruge i da se izgradi stambena zgrada od glavne uhce prema Skerlićevoj.

20 Tom prilikom srušene su: Gradska kafana, Berberska zadruga, Prodavnica brašna i kuća Janićijevića. Kuća Janićijevića sagrađena je pod austrougarskim uticajem, posjedovala je tri vinska podruma i bila je najmodernija u tom dijelu čaršije.

se:[21] hotel *Srpski kralj (*u kome se u jednom periodu nalazila kafana *Ankara),* kafana *Sabah zora* u vlasništvu Kijanović Stefice, porodična kuća i kafana Bajića, prodavnica *Tivar* Selmanović Ahma, kafana kod Katice i Viktora, elektro servis braće Vidović, piljara Borišić Smaja, krojačka radnja Aranitović Milanka, kafana Šćepanović Mirune, pekara Deljković Almasa, Foto Nastić (kasnije berbersko-frizerska radnja Hadžagić Hasa), kafana *Korzo* u vlasništvu Topalović Toda, berbersko-frizerska radnja Hadžagić Ćazima, kafana Vraneš Anete, radnja mješovite robe Topalovića, kafana Džuverović Alekse, fotografska radnja Milić Sava (prije nje kafana *Borovac* u vlasništvu porodice Rosić), a odmah pored nje velika kuća Janićijevića. Zgrada *Muslimanske kreditne banke* u vlasništvu porodice Hadžismajlović, koja je uz hotel *Srpski kralj* predstavljala gornju granicu korzoa, nalazila se na centralnom dijelu samog vrha korzoa (uništena je u bombardovanju 1944. godine).

Preko puta kuće Janićijevića (na početku današnje Tršove ulice) nalazio se hotel *Lovćen* (porušen 1957). Na njegovom mjestu jednim dijelom su izgrađene zgrada Osnovnog suda i stambena zgrada sa poslovnim prostorima u prizemlju (na uglu Tršove i glavne ulice). U nastavku korzoa, pored kuće Rabrenovića, krajem šezdesetih godina počinje rušenje manjih kuća na uglu glavne i Principove ulice, da bi se izgradio novi blok *Na-me*. Na tom potezu (do Principove ulice ili današnjeg haustora kod *Robne kuće*) nalazili su se: trafika Selmanović Smaja, piljara Borišić Hajra i Alije, advokatska kancelarija Jaukovića Radula (po prestanku brijačnica Kadribašić Zehra), knjižara Jovašević Leka i kasnije Obradovića Voja, radnja mješovite robe Grujičića, radnja tekstilne robe Živković Miodraga, radnja tekstilne robe i benzinska pumpa Akbegović Hanefije i Alije, opančarska radnja Surulиza, kafana Jauković Zagorke (kasnije kafana Laković Milorada), kuća Rabrenovića[22] sa radnjom mješovite robe i kafanom, aščinica Brahić

21 Periodi obrađeni u knjizi dominantno su podijeljeni prema dekadama, a svaki od istraživanjem obuhvaćenih perioda zahtijevao je i mapiranje objekata duž putanje korzoa. Naravno, objekti u glavnoj ulici niti su rušeni niti su građeni prateći krajeve ili početke dekada, a osim toga, mapiranje je najvećim dijelom (zbog nedostatka arhivske građe) izvršeno na osnovu sjećanja mojih sagovornika. I pored značajnog napora i truda uloženog u pravilno mapiranje objekata, pomenuta metodološka ograničenja su određene greške učinila neminovnim.

22 Kuća Rabrenovića jedini je objekat na prostoru korzoa izgrađen prije Drugog svjetskog rata. Uz kuću Bezarevića na Jaliji, predstavlja jedini objekat izgraden prije Drugog svjetskog rata u čitavoj glavnoj ulici.

Ahma, brijačka radnja braće Hrastovina, Manastirska zgrada sa kolonijalnom robom, gvožđarska radnja Bezarević Mika i trafika Živković Miša Idže.

Od Principove ulice (odnosno današnjeg haustora) i starog bloka *Na-me* (izgrađenog pedesetih godina) do ulaza u Husein-pašinu džamiju (na mjestu gdje je današnja kamena ograda u kombinaciji sa kovanim gvožđem, a prije nje je bila pozida) nalazile su se: gvožđarska radnja Radović Čeda, radnja Milinković Dragana, obućarska radnja Tataragić Omera, radnja tekstilne robe Mušović Rizaha, kafana Đaković Vuka, radnja Sarvana, krojačka radnja Rizamulić Vehbije i Kadribegović Avda, kafana Damjanović Albe, bakalska radnja Selmanović Faika, radnja tekstilne robe Hadžimujović Vehbije, mesarska i ćevabdžijska radnja Čaušević Muharema, bakalska radnja Mršić Sulja, bakalska radnja Sejfović Sejfa, opančarska radnja Kujović Huseira, bakalska radnja Bidžan Avda, radnja tekstilne robe Mušović Safeta, obućarska radnja Koštović Smaja, sedlarska radnja braće Pjanović, bakalska radnja Rizamulić Rizaha, radnja tekstilne robe Mušović Ćazima, radnja tekstilne robe Drnde Hilma, radnja tekstilne robe Katana Ruždije i bakalska radnja Muzurović Smajila (nakon njega bakalska radnja Selmanović Selma-Ćirka).

Neposredno pored Sahat-kule nalazili su se: omanji poslovni objekat Karahmetović Abdulaha (na spratu) i bakalska radnja (u prizemlju), bakalska radnja i poslovna zgrada Hadžiatlagić Muja (na spratu P*olimska banka*, a nakon prestanka rada banke orvorena je kafana Bošković Zajima; u prizemlju se nalazila prodavnica tekstilne robe). Tu se nalazila donja granica korzoa (Vilsonova ulica).

Sa lijeve strane ulice (ukoliko je pravac kretanja od Varoši ka Jaliji) izgrađena je zgrada Termoelektrane, sa poslovnim prostorima u prizemlju (kaskadno građena na četiri, šest i osam spratova). Na potezu od zgrade Termelektrane do Trga Đorđija Peruničića (nekad Rogića sokaka), pored omanjih stambenih zgrada, početkom sedamdesetih godina izgrađena je stambena zgrada (na potezu od glavne ulice, prema današnjoj Atlas mont banci). Svi ovi stambeni objekti imaju poslovne prostore u prizemlju. Na tom potezu nekada su se nalazili: bravarsko-limarska radnja Popčetović Lazara, automehaničarska radnja Stamenić Jovana i Dojča, krojačka radnja i brijačnica Jevrosimović

Sava (kasnije berbersko-frizerska radnja Mirković Josifa), kafana *Beograd* Durović Sava, pekara i kafana Cvijetić Lazara, kuća Obradović Sava sa pekarom, porodična kuća Dragašević Relje (u prizemlju knjižara i štamparija braće Kavaja i magaza), servis Vidović, gvozdarska radnja Čović Mika, kafana Brašanac Milana, radnja Rosić Rista, mesara Vlahovljak Sulejmana, kafana Srbljanović Mika, obućarska radnja Katane Vehbije i Sejfa, mesara Šulovića Avda, kafana Bajić Strahinje (sa ljetnjom baštom iza kafane), kafana Relje Jovana, kafana kod Bobe i Dobrila, gvozdaraska radnja i kafana Bavčić Dika, krojačka radnja Pijalović Hasana, krojačka radnja Golubović Milana, krojačka radnja Delagić Ibrahima, krojačka radnja Stojkanović Milana, kamena magaza u vlasništvu Bajrovića, gvozdarska radnja Janićijević Janićija, kuća Aritonović Vasiljke i Živka (u prizemlju gvozdarska radnja) i kuća i kafana Aritonović Vlatka. Na mjestu današnjeg hotela Pljevlja (izgrađen

Fotografija 6. Poplava u glavnoj ulici 1926. godine

1969)[23] i jednim dijelom Trga Dorđija Peruničića (izgrađenog 1982) nekada su se nalazili: piljarska radnja Ćinara Veze i Hajra, opančarska

23 Neposredno prije izgradnje hotela *Pljevlja*, na prostoru od *Slavije* do Seferove poslastičarnice nalazili su se: sodadžijska radnja Agića, časovničarska radnja Bidžana, krojačka radnja Husnije Omerbalića, prodavnica Pekara, servis pisaćih mažina Tomić, časovničarska radnja Ičelića, prodavnica *Non-stop*, prodavnica slatkiša i obućarska zadruga.

radnja Aritonović Đorđa, hotel *Slavija* Jauković Vidoja, šnajderska radnja Todović Dobrila, kafana Pejanović Zagorke, aščinica Jabučar Mušana, bakalska radnja Ljuce Ćamila, stara poslastičarnica Sulejmanović Sefera, opančarska radnja Bošković Muja, opančarska radnja Muslić Mustafe, radnja tekstilne robe Drnda Muhameda, poslovna zgrada u vlasništvu Hajrudina i Ferida Hadžiatlagića (u prizemlju prodavnica *Bata*, na spratu obućarska radnja). Zgrada Konvikta (dom učenika) prostirala se prema današnjoj zgradi Pljevaljskih novina.

U nastavku glavne ulice nalazili su se: nova zgrada poslastičarnice Sulejmanović Sefera, piljara Ljuce Hajra, radnja Ljuce Sulejmana, radnja Pobrić Osma, radnja Selmanović Hasiba i veći gradski magacin (magaza Stevovića) zidan od kamena. Pored magacina su se nalazile „dvostruke česme", a iza magacina se prostirala gradska pijaca (današnji Trg 13. jul).

Na prostoru glavne ulice na kome se odvijao korzo nekada su se nalazili pretežno trgovinski i ugostiteljski objekti i taj dio ulice bio je poznat kao Gornja ili Široka čaršja. Na potezu od donje granice korzoa do Jalije bili su smješteni uglavnom zanatski objekti, a taj dio glavne ulice bio je poznat kao Donja, Tijesna ili Uska čaršija. Glavna ulica bila je popločana kamenim pločama i nisu postojali uređeni trotoari, već su se pored kolovoza nalazili mali kanali za odvod vode, a ispred radnji male ravne površine. Pedesetih godina, prostor glavne ulice na kome se odvijao korzo je asfaltiran, postavljeni su betonski ivičnjaci i uređeni su trotoari sa obje strane ulice (dok su na prostoru glavne ulice od Varoši do gornje granice korzoa i od donje granice korzoa do Jalije bile postavljene kamene kocke. Mnogo kasnije i ovaj dio glavne je ulice asfaltiran i postavljeni su trotoari i betonski ivičnjaci sa obje strane). Kroz istraživanjem obrađene periode, glavna ulica nosila je ime Kralja Petra I (1930-1945), Maršala Tita (1945-1990) i Kralja Petra I (od 1990. do danas).

Glavna ulica oduvijek je predstavljala simbolički izuzetno značajan prostor u Pljevljima, a može se reći da je korzo, kao oblik ritualizovane svakodnevnice, predstavljao jednu od najizrazitijih manifestacija simboličke vrijednosti glavne ulice. Naime, duga tradicija i uticaj čaršije u razvoju grada, učinili su prostor glavne ulice značajnim u prenošenju informacija važnih za Pljevlja. Biti u glavnoj ulici, značilo

je biti u centru gradskih dešavanja i imati pristup informacijama koje su iz različitih razloga bile važne za Pljevlja. Osim što je baštinio dio značaja pljevaljske čaršije, korzo je imao i izraženu performativnu dimenziju. Biti na korzou, značilo je predstaviti sebe u najboljem svjetlu – odnosno vidjeti i biti viđen. Stoga, za korzo se birala garderoba koju su diktirali aktuelni modni trendovi, a novi odijevni predmet ili nova frizura, svoj puni smisao najčešće su dobijali tek kada se predstave na korzou. Pored toga, ponašanje na korzou bilo je značajan medij za prenošenje različitih poruka široj zajednici – pljevaljskoj čaršiji. Primjera radi, predratni višepartijski život u Pljevljima karakterisali su periodi svađa i periodi mirenja među političkim prvacima grada, a zajednička šetnja korzoom predstvaljala je najsnažniju poruku o njihovom pomirenju ili demant čaršijske priče da su u svađi. Isto tako, šetnja korzoom predstavljala je najbolji demant mnogih drugih čaršijskih priča i nagađanja: primjera radi, osoba za koju se iz nekog razloga počne pričati da je teško bolesna, izlaskom na korzo bi demantovala te priče; rođaci, kumovi i prijatelji za koje bi se pričalo da su posvađani, zajedničkom šetnjom demantovali bi čaršijska nagađanja; ljubavni ili bračni par za koji bi se pronijela priča da nije u dobrim odnosima, takođe bi šetnjom korzoom demantovao čaršijske priče. Duga tradicija i simbolički naboj glavne ulice umnogome su odredili i simboličku vrijednost korzoa, tako da je korzo, u najvećem dijelu svoga postojanja, predstavljao posebno značajnu instituciju u društvenom životu grada.

III KORZO U PERIODU 1930 – 1940. GODINE

Fotografija 7. Gornja granica korzoa - zgrada Muslimanske kreditne banke i hotel Srpski kralj (lijevo)

U periodu između 1930 - 1941. godine korzo se nalazio u ulici Kralja Petra I, a prostirao sa na potezu, od hotela *Srpski kralj* i zgrade *Muslimanske kreditne banke*, do Vilsonove ulice koja se nalazila neposredno ispod Husein-pašine džamije i koja je bila donja granica korzoa. Ulica na kojoj se odvijao korzo bila je otvorena za saobraćaj, ali zbog malog broja automobila, to nije ometalo kretanje pješaka.

Korzo se odvijao svakodnevno: najčešće se izlazilo tri do četiri puta sedmično, a po masovnosti se izdvajao subotom i nedeljom. U zavisnosti od godišnjeg doba, na korzo se izlazilo u različito vrijeme. Ljeti se izlazilo oko 20 časova i ostajalo do 21:30-22 sata, a u periodima kada je dan dug, ostajalo se i do 23 časa. Zimi su dani kraći i na korzo se izlazilo oko 18 časova i ostajalo do 20 ili 21, a korzo zimi nije bio posjećen kao u ljetnjem periodu. Kako se sjeća S.R: „Na korzo se

izlazilo i zimi, ali ne tako brojno kao ljeti. Korzo je predstavljao naviku, nešta bez čega omladina ne može." Ispitanica V.A. se prisjeća: „Kada sam bila djevojčica često sam svraćala u prodavnicu kod majke. Zimi, kada bi napadao snijeg, na noge bih stavila sličeve, a neki od brojnih učesnika korzoa uzeli bi me za ruke i vukli gore-dolje."

Na korzo se počinjalo izlaziti sa navršenih osamnaest godina i sa završenom srednjom školom, a zanimljivo je da i u ovom periodu (kao i u narednim periodima) nije postojala tačka u životu (npr. sklapanje braka, zaposlenje, rođenje djeteta) nakon koje se isključivalo sa korzoa. Pošto su imale brojne obaveze, prije svega podizanje djece, žene su se ranije isključivale sa korzoa, ali se ne može odrediti tačna vremenska granica, niti pravilo kada se isključivalo sa korzoa, već se to dešavalo spontano. Muškarci su nastavljali da izlaze na korzo sve do svojih poznih godina. Izlazilo se najčešće u polno homogenim društvi-

Fotografija 8. Hotel Slavija

ma, a djevojke su izlazile u grupama od po dvije, tri ili četiri drugarice.

I djevojke i muškarci su se kretali kolovozom, u gustim redovima i u manjim grupama – obavezno sa desne strane ulice (od pravca hodanja). Na korzou nisu postojala mjesta za stajanje, što znači da je

korzo uključivao isključivo dinamički aspekt prostornog ponašanja. Ukoliko bi se muškarci zamorili od šetnje, svratili bi u neku od brojnih kafana koje su se nalazile duž putanje korzoa, osobito u one u kojima je svirala muzika i koje su bile prepune u noćnim satima.[24] Uopšte, predratni kafanski život u Pljevljima bio je jako razvijen – što se posebno odnosi na kraj XIX i početak XX vijeka. Naime, pristustvo austrougarske i osmanske vojske, razvijena trgovina i zanatstvo, kao i potreba provođenja slobodnog vremena van kuće i garnizona, uslovili su otvaranje velikog broja kafana u Pljevljima. Sa odlaskom sultanske i austrougarske vojske, značajnim smanjenjem trgovinske i zanatske djelatnosti, kao i odlaskom brojnih trgovaca i zanatlija iz Pljevalja, nužno se smanjio i broj kafana – tako da dolazi do zatvaranja kafana u okolnim gradskim naseljima i njihovog grupisanja u centru grada, naročito u glavnoj ulici.[25] Kafanski život zasnivao se na nepisanom pravilu prema kojem je svako imao jednu „stalnu" kafanu u kojoj je sjedio gotovo svakodnevno, a u ostale kafane odlazio je po potrebi:[26] primjera radi, u hotele *Srpski kralj* i *Slaviju* odlazili su ljudi koji su zauzimali visoke položaje u lokalnoj hijerarhiji (profesori, činovnici, oficiri, tr-

24 Ahmed Tahirbegović navodi da je 1929. godine u Pljevljima sviralo sedam orkestara (Tahirbegović 2009: 33).

25 Pljevaljski profesor Mustafa Hadžiatlagić pisao je da su najpoznatije kafane bile na „Raskrsnici" (danas Trg Patrijarha Varnave), a da su se posebno izdvajale kafana braće Živković i kafana Đorđa Bogićevića, koja je imala bilijar. Na „Raskrsnici" su bile i dvije manje kafane Marjanovića i Krsmanovića. U današnjoj ulici Vuka Karadžića poznata je bila Kantina Mila Debeljevića. Na mjestu današnje zgrade Gimnazije, krojačku radnju i kafanu držao je Vlade Vidić. Nakon Prvog svjetskog rata vlasnici hotela Lovćen bili su Savo i Jovo Topalović. U glavnoj ulici posebno su se izdvajale: kafana Rista Rosića, u kojoj je glavno piće bila tada čuvena Javorka (rakija koju su donosili mještani sela Javor); preko puta nje nalazila se kafana Timotija Bavčića; kafana Stevana Jovaševića bila je jedna od najposjećenijih (dominantno dolazili oficiri);u kući Uroša Bajića, kafanu je imao Obrad Obradović. Na Varoši je poznata bila kafana Aćima Čovića, u koju su rado dolazili osmanski oficiri i koja je bila poznata po mezetlucima. Samo u Moćevcu bilo je tridesetak kafana. Od Jalije ka Ševarima i Prkosu bilo je dvadesetak kafana. Na Serhatu je takođe bilo nekoliko kafana, kao i na izlaznim putevima iz Pljevalia. Pljevlja su krajem devetnaestog vijeka dobila i modernu pivaru, čiji su vlasnici bili Čeh Vindaček, Đoko i Lazo Šećerović. Za više informacija pročitati članke Mustafe Hadžiatlagića: „Stare pljevaljske kafane", „Kafane gornje čaršije" i „Kafane i hanovi", Pljevaljske novine, 15. novembar 1969. godine, 9, Pljevaljske novine, 29. novembar 1969. godine, 9 i Pljevaljske novine, 1. januar 1970. godine, 7.

26 Kafane nisu imale samo rekreacionu ulogu, već su se brojni značajni poslovi sklapali u nekoj od kafana. Primjera radi, poznati Pljevljak Mile Špiro Dragašević se prisjeća da je u kafani kod Alekse Džuverovića, tada najveći pljevaljski trgovac, Lazar Šećerović, njegovom ocu, Relji Dragaševiću, prodao imanje sa pivarom, ledarom i nizom drugih objekata.

govci), profesori i oficiri dominantno su se hranili u gostioni *Beograd* (u vlasništvu Sava Đurovića), kod Milana Brašanca sjedjeli su ljudi sa sela, svaki zanatlija je imao svoju kafanu... Gotovo svaka kafana ostala je upamćena po određenoj specifičnosti: kafana *Jadran* (u vlasništvu Dragog Stojanovića, koja se nalazila pored hotela *Srpski kralj*) ostala je upamćena po pjevačici Vuki Šeherović;[27] nekadašnja kafana *Borovac* (u vlasništvu porodice Rosić) po prirodnoj izvorskoj vodi, gostiona *Beograd* po bilijaru i pravilu da ukoliko je gost pijan nije mogao ući u gostionu (bez obzira na svoj položaj i društveni status), kafana Anete Vraneš po ćevapima koje je pravio majstor Suljo... Djevojke nisu odlazile u kafane, osim sa ocem, bratom ili nekim bliskim rođakom. Nedaleko od hotela *Slavija*, krajem ovog perioda, naročito strateški značajna tačka pored putanje korzoa postaje zgrada koju je Sefer Sulejmano-

Fotografija 9. Članovi Srpskog pjevačkog društva Bratstvo

vić izgradio za potrebe poslastičarnice. [28] Ispred nje se nalazio plato sa desetak stolova, a pošto nisu ulazile u kafane, zamorene od šetnje,

27 Pjesma koju je najčešće izvodila bila je „Gdje si dragi, živa željo moja".

28 Sefer Sulejmanović je 1939. godine, za potrebe poslastičarnice, izgradio moderno opremljenu zgradu. Iako je objekat nakon II svjetskog rata (1948) nacionalizovan i tek šezdesetih godina vraćen porodici Sulejmanović (srušen 1979), i danas se u evokativnim razgovorima poslastičarnica dominantno označava kao „Seferova slastičara". Tako će biti označena i u ovoj knjizi.

djevojke bi svraćale na ovaj plato da se odmore. Muškarci su im veoma rijetko pravili društvo na platou.

Na korzo bi se često odlazilo nakon bioskopskih projekcija. Tadašnji bioskop *Volga*, u vlasništvu Ljuba Bajčete-Grkića, bio je smješten u zgradi *SPD Bratstvo*, koja se nalazila preko puta Gimnazije. Pravila prostornog ponašanja bila su ista za sve. Klasne razlike jedino su se očitavale u odijevanju (jer su bogatiji nosili i bolju garderobu), dok na korzou nije bilo konfesionalne diferencijacije. Kako kaže S.R: „Sa muslimankama smo bile kao sestre". Konfesionalna podjela očitavala se na igrankama.[29] Naime, iako su Srpsko pjevačko društvo *Bratstvo* i Kulturno prosvjetno društvo *Gajret* bili otvoreni za sve populacije u gradu, a često i skupa organizovali brojne priredbe - na zabave u *Gajretu* dominantno je odlazilo muslimansko, a na zabave u *Bratstvu* pravoslavno stanovništvo.[30]

Ljubavne veze sklapane su na više načina, a najkarakterističniji je bio zagledanjem. Naime, i muškarci i djevojke bi šetali korzoom i „pogledivali se". Na taj način se „odmah osjeti ko se kome sviđa". To je naročito bilo izraženo na platou ispred poslastičarnice – gdje su djevojke sjedjele i odmarale se, a muškarci koji prolaze sa strane bi ih pogledavali. Kasnije bi muškarac prišao djevojci, sa njom i drugaricama prošetao nekoliko krugova korzoom i kada se korzo završi, otpratio bi je do kapije. Ispred kapije bi stajao sa djevojkom i njenim drugaricama, a sve vrijeme nije dolazilo do fizičkog kontakta između njih dvoje. Ukoliko se djevojka muškarcu naročito dopadne, on bi došao ispod prozora da joj pjeva serenadu, a u zavisnosti od situacije, djevojka bi upalila i ugasila svjetlo – kako bi dala do znanja mladiću da je čula njegovu pjesmu i da prestane, kako joj ne bi budio roditelje, ili bi izasla i javila mu se – kako ne bi bio uzaludan njegov trud i novac kojim je

29 Kako su Pljevlja konfesionalno mješovita sredina, u nastavku teksta više puta biće riječi o konfesionalnim osobenostima prostornog ponašania na korzou, tako da će se odrednica muslimani koristiti isključivo u konfesionalnom determinantama (kao vjernici islamske vjeroispovijesti), zbog čega će biti označena malim početnim slovom (za razliku od nacionalnih i etničkih identifikacija Bošnjaci/Muslimani, koje se označavaju velikim početnim slovom).

30 U periodu 1918-1941. godine u Pljevljima je postojalo preko dvadeset društava i organizacija, ali aktivnošću svojih sekcija, raznovrsnošću programa, kao i brojnošću i strukturom članstva, *Gajret* i *Bratstvo* bili su nosioci kulturnog života. Za više informacija vidjeti (Bećović 2007).

platio muzičare.[31] Na ovaj način mnogi su se upoznali, zaljubili i sklopili brakove. Jedan od načina sklapanja veza i upoznavanja bio je na zabavama – a ukoliko se muškarcu sviđala neka djevojka, on bi je zamolio za ples. Glavne, ili tzv. velike zabave, organizovane su povodom značajnih vjerskih i državnih praznika. Na zabavama su bili zastupljeni svi društveni slojevi, od onih iz najbogatijih porodica, pa do onih sa skromnim materijalnim stanjem. Glavne zabave Srpsko pjevačko društvo *Bratstvo* organizovalo je povodom Božića, Vaskrsa, Svetog Save i Svete Trojice, a posebna svečanost bila je o Pokladama, kada se priređivao maskembal. U Kulturno-prosvjetnom društvu *Gajret* posebno su se isticale proslave Dana Gajreta, Ramazanskog i Kurban Bajrama. U prostorijama za mlade Gajretovog doma igrao se šah, bilijar i tavla (istočnjačka igra na dasci). Za starije je bila prostorija sa sećijama

Fotografija 10. Članovi Kulturao-prosvjetnog društva Gajret

i stolom na sredini, za kojim su se održavale sjednice i obavljali razni razgovori – ali u ovoj prostoriji se i pjevalo, igralo i svirala tambura. Igranke su se organizovale redovno, priređivani su pozorišni komadi (najčešće skečevi), a redovno se organizovala i tombola (Bećović 2007:

31 S.R: „Bilo je slučajeva da roditelji djevojke to ne odobravaju i da njen otac prospe vodu na udvarača."

36). Velike proslave *Gajret* i *Bratstvo*[32] organizovali su i povodom državnih praznika Dana ujedinjenja (l.decembar) i Kraljevog rođendana (12. jul, 16. decembar i 6. septembar).[33]

Na zabavama se igrala tzv. „šaljiva pošta". Igra se sastojala u tome da mladić koji simpatiše neku djevojku njoj i napiše par riječi na cjeduljicu. Djevojka koja bi dobila najviše takvih pisama bila je proglašena za „kraljicu zabave". Na zabave su djevojke obavezno oblačile dugačke haljine, najčešće bijele boje. Muškarci su nosili tamna odijela, bijele košulje i šešire.

Posebno treba istaći odijevanje u Pljevljima prije Drugog svjetskog rata, kako na zabavama, tako i u drugim prilikama. Profesorica Jovanka-Žanka Milinković-Vrčević u svojim zbilješkama, između ostalog je napisala da su dame na igrankama oblačile balske haljine,

Fotografija 11. Vojnik 48. Pješadijskog puka u bašti kafane

libade sa svilenim bluzama ukrašenih porupčićima i svilene tamne suknje. Čak i haljine skromnije izrade bile su napravljene sa mnogo uku-

32 O zabavama u Bratstvu i Gajretu više vidjeti u: Bojović i dr. 2010: 71-80 i Bećović 2007: 72-86.

33 Dan ujedinjenja (1. decembar) i Dan Rođenja Njegovog veličanstva Kralja – Dan rodjenja kraljeva iz dinastije Karađorđević: Petar I (12. jul), Aleksandar I (16. decembar) i Petar II (6. septembar) – Državni praznici u Kraljevini Jugoslaviji.

sa i šnajderske vještine. Muškarci su bili u svečanim tamnim odijelima, sa bijelim košuljama i leptir mašnama, a bilo je i onih sa smokingom i frakom. Prilikom izlaska u grad, Pljevljanke su najčešće nosile tašne i rukavice, kao i šešire ljeti od fine slame, a zimi od filca sa šlajerima. Kostimi, mantili i kaputi imali su obavezno krzno sa lisicama, a ni bunde nisu bile rijetke. Haljine su bile sa mnogo porupčića, čipki, falti, izrađenih kragni i plisiranih volana. Cipele su nosile sa visokim petama, a zimi preko njih kaljače.[34] Muslimanke bi ljeti češće oblačile svilene košulje i dimije, a na nogama bi nosile lijepo izrađene i ukrašene nanule. Muškarci su na korzo oblačili tamna odijela, najčešće crne boje, bijelu košulju, kravatu i najčešće su nosili šešire. Na nogama su imali cipele.

U ovom vremenu, glavni momci na korzou bili su oficiri 48. Pješadijskog puka, [35] koji je do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije bio smješten u Pljevljima. Oficiri su na korzo izlazili u pelerinama, kapama i sabljama za pojasom, zbog čega su odvajali od ostalih učesnika korzoa. Svakoj djevojci bila je čast da stane ili prošeta sa vojnikom, kao i da sa njim sjedne na plato ispred poslastičarnice – a djevojke iz bogatijih porodica uglavnom su težile da se udaju za nekog od oficira. Koliko je korzo bio popularan svjedoči i to da je često subotom, na platou ispred hotela *Slavija*, svirala vojna muzika 48. Pješadijskog puka, koja je popularisala šetnju i činila je zanimljivijom[36] Na pljevaljski korzo dolazili su momci i djevojke iz susjednih gradova (Bećović 1992:15).

34 Podaci iz zabilješki Jovanke-Žanke Milinković-Vrčević preuzeti su iz (Bojović, Starčević 1995: 69-70).

35 Pješadijski 48. Puk bio je, ne samo čuvar mira i građanskih prava, već učesnik i nosilac gotovo svih kulturnih, sportskih i drugih aktivnosti. Zbog svega toga 48. Puk je uživao izuzetnu popularnost u gradu. Više informacija u (Bojović, Starčević 1995: 62).

36 Vojni orkestar 48. Pješadijskog puka brojao je 40-50 muzičara. To je bila vojna bleh muzika koja je davala poseban pečat gradu. Priređivali su koncerte u Vojnom logoru kod vještački napravljenog jezera, *Milet bašti*, čaršiji, gradskim trgovima - najčešće ispred kafane *Slavija*. Često su pljevaljskim ulicama defilovali svirajući - što su Pljevljaci (osobito djeca) sa oduševljenjem pozdravljali. Više vidjeti u (Bećović 2007: 146).

Legenda :

1.Hotel *Srpski kralj* (kafana Ankara)	40.Krojačka radnja Rizamulić Vehbije i Kadribegović Avda	70.Radnja Rosić Rista
2.Kafana *Sahat zona* u vlasništvu Kijanović Stefice	41.Kafana Damjanović Albe	71.Mesara Vlahovljak Sulejmana
3.Porodična kuća i kafana Bujiću	42.Bakalska radnja Selmanović Faika	72.Kafana Srbljanović Mika
4.Prodavnica *Tivar* Selmanovic Ahma	43.Radnja tekstilne robe Hadžimujović Vehbije	73.Obućarska radnja Katane Vehbije i Sejfa
5.Kafana kod Katice i Viktora	44.Mesarska i ćevabdžijska radnja Čaušević Muharema	74.Mesara Šukovića Avda
6.Elektro servis braće Vidović	45.Bakalska radnja Mešić Sulja	75.Kafana Bajić Strahinje (sa ljetnjom baštom iza kafane)
7.Piljara Borišić Smaja	46.Bakalska radnja Sejfovic Sejfa	76.Krojačka radnja Pijalović Hasana
8.Krojačka radnja Arnautovic Milanku	47.Opančarska radnja Kujović Huseina	77.Kafana Rejje Jovana
9.Kafana Šćepanović Mirune	48.Bakalska radnja Didhat Avda	78.Krojačka radnja Golubović Milana
10.Pekara Deljković Almasa	49.Radnja tekstilne robe Mušović Sofeta	79.Kafana kod Bebe i Dobrila
11.Foto Nastić (kasnije berbersko-frizerska radnja Hadžagić Hasa)	50.Obućarska radnja Košnović Smaja	80.Krojačka radnja Stojkanović Milana
12.Kafana Koczo u vlasništvu Topalović Toda	51.Sedlarska radnja braće Pjanović	81.Gvozdarska radnja i kafana Bavčić Dika
13.Berbersko-frizerska radnja Hadžagić Čazima	52.Bakalska radnja Rizamulić Rizoha	82.Krojačka radnja Delagić Ibrahima
14.Kafana Vranet Anete	53.Radnja tekstilne robe Mušović Čazima	83.Kamara magaza u vlasništvu Bajrovića
15.Radnja mješovite robe Topalovića	54.Radnja tekstilne robe Dmde Hilma	84.Gvozdarska radnja Jaričijević Janičija
16.Kafana Džuverović Alekse	55.Radnja tekstilne robe Katana Ruždije i bakalska radnja Muzurović Smajlu (nakon njega bakalska radnja Selmanović Selma-Ćirka)	85.Kuća Aritonović Vasiljke i Živka (u prizemlju gvozdarska radnja)
17.Fotografska radnja Milić Sava (prije nje kafana Borovac u vlasništvu porodice Rosić)		86.Kuća i kafana Aritonović Vlatka
18.Trafika Selmanović Smaja		87.Piljarska radnja Činara Veze i Hajra
19.Piljara Borišić Hajra i Alije		88.Opančarska radnja Arhonović Đorđa
20.Advokatska kancelarija Jankovića Radula (po prestanku trijačnica Kadribašić Zehra)	56.Omanji poslovni objekat Karahmetović Abdulaha (na spratu) i bakalska radnja (u prizemlju)	89.Hotel *Slavija* Janković Vidoja
21.Kujišara Jovalevića Leka i kasnije Obradovića Vija	57.Bakalska radnja	90.Šnajderska radnja Todorović Dobrila
22.Radnja mješovite robe Grujičića	58.Poslovna zgrada Hadžiatlagić Muja (na spratu Poštanska banka, a nakon prestanka rada banke otvorena je kafana Bošković Zajima; u prizemlju se nalazila prodavnica tekstilne robe)	91.Kafana Pejanović Zagorke
23.Radnja tekstilne robe Živković Miodraga		92.Aščinica Jabučar Mukana
24.Radnja tekstilne robe i benzinska pumpa Akhegyić Hanefije i Alije		93.Bakalska radnja Ljuce Čamila
25.Opančarska radnja Surulizo		94.Stara poslastičarnica Sulejmanovic Sefera
26.Kafana Janković Zagorke i kasnije Laković Milorada		95.Opančarska radnja Bošković Muja
27.Kuća Rabrenovića sa radnjom mješovite robe i kafanom (đačan Potparića)	59.*Muslimanska kreditna banka* u vlasništvu porodice Hadžismajlović	96.Opančarska radnja Muslić Mustafe
28.Radnja tekstilne robe Grujičića	60.Bravarsko-limarska radnja Popčetović Lazara	97.Radnja tekstilne robe Dmde Muhamedo
29.Aščinica Brahić Ahma	61.Automehaničarska radnja Stanišić Jovana i Dejča	98.Poslovna zgrada u vlasništvu Hajrudina i Ferida Hadžiatlagica (u prizemlju prodavnica Bata, na spratu obućarska radnja)
30.Brijačnica braće Hrastovina	62.Krojačka radnja i brijačnica Jevrosimović Save (kasnije berbersko-frizerska radnja Mirković Josifa)	99.Nova zgrada poslastičarnice Sulejmanović Sefera
31.Manufaktura zgrada sa kolonijalnom robom	63.Kafana *Beograd* Đurović Save	100.Piljara Ljuce Hajra
32.Gvozdarska radnja Bezmerović Mika	64.Pekara i kafana Cvijetić Lazara	101.Radnja Ljuce Sulejmana
33.Trafika Živković Miša Idže.	65.Kuća Obradović Save sa pekarom	102.Radnja Pobrić Osma
34.Gvozdarska radnja Radović Čeda	66.Porodična kuća Dragašević Rejje (u prizemlju knjižara i štamparija braće Kavuje i magaza)	103.Radnja Selmanović Hasiba
35.Radnja Milinković Dragana	67.Servis Vidović	104.Veći gradski magacin zidan od kamena
36.Obućarska radnja Tataragić Omera	68.Gvozdarska radnja Čović Mika	
37.Radnja tekstilne robe Mušović Rizaha	69.Kafana Brašanac Milana	
38.Kafana Đakovic Vuka		
39.Radnja Savvana		

IV KORZO U PERIODU 1941 – 1945. GODINE

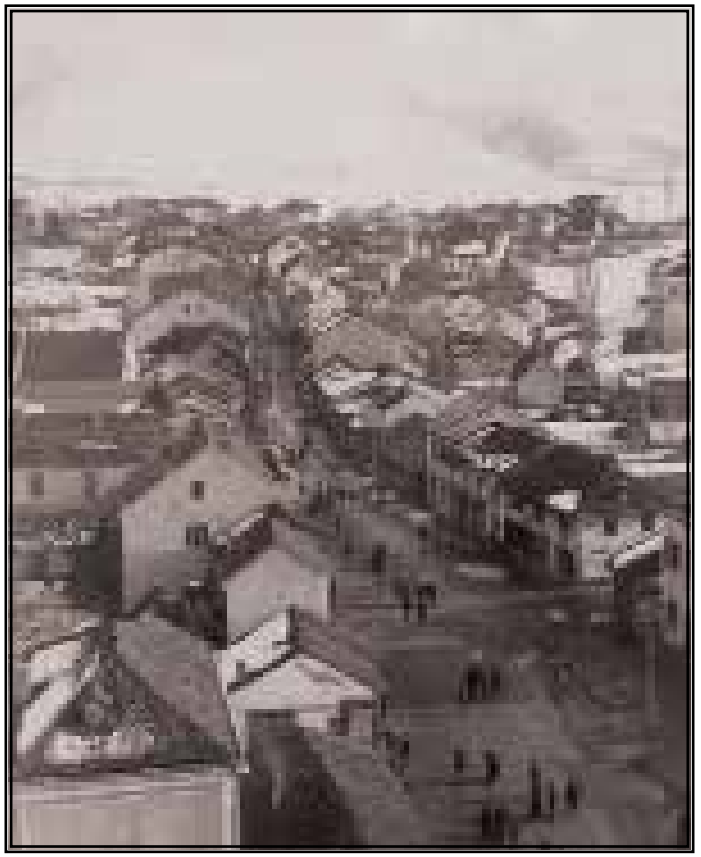

Fotografija 12. Glavna ulica (mart 1944. godine)

Za vrijeme II svjetskog rata, na prostoru od hotela *Srpski kralj* i zgrade *Muslimanske kreditne banke* do Vilsonove ulice, koja se nalazila neposredno ispod Husein-pašine džamije, tj. na prostoru gdje se prije rata odvijao korzo, bile su smještene trupe okupatora – tako da „glavni“ korzo nije postojao.[37] To je uslovilo da u istom periodu zažive

37 Zanimljivo je da su italijanske trupe, koje su bile stacionirane u Pljevljima, prepoznale simbolički značaj glavne ulice i da su raznim načinima pokušavale da „privuku“ lokalno stanovništvo u nju. U tome su se osobito isticale projekcije filmova organizovane u glavnoj ulici.

dva druga korzoa – korzo na Varoši (današnja ulica Velimira Jakića) i korzo kod Čanovog mosta (današnja ulica Ivana Milutinovića) – koji bi se uslovno mogli nazvati „ratni korzoi".

Korzo na Varoši prostirao se od kuće Vukašina i Marije Žugić[38] do groblja na Varoši, a korzo kod Čanovog mosta prostirao se od Jalije do Čanovog mosta. Na korzou na Varoši i korzou kod Čanovog mosta okupljala se uglavnom[39] omladina od 14 do 25 godina – isključivo iz lokalnih naselja, što je uslovilo da „ratni korzoi" budu daleko manje posjećeni.

Na korzoe se dominantno izlazilo u ljetnjem periodu i to oko 17-18, a ostajalo do 19-20 časova, u zavisnosti od dužine dana, jer su učesnici korzoa vodili računa da se kućama vrate prije mraka. Šetalo se obavezno desnom stranom u odnosu na pravac svog kretanja. Korzo

Fotografija 13. Pljevljanke 1944. godine

38 U kući je prije rata bio hotel i kafana *Zlatibor*. Kuća je porušena, a na njenom mjestu danas je park na uglu ulice Kralja Petra i Velimira Jakića, preko puta zgrade Pošte.

39 Na osnovu sjećanja ispitanika teško je sa sigurnošću utvrditi starosnu dob učenika korzoa. Naime, svjedočanstva informanata nekada se nisu poklapala, često su bila i kontradiktorna. To je bio problem sa kojim sam se susretao od prvog, zaključno sa poslednjim obrađenim periodom i osobito je bio izražen kod utvrđivanja starosne dobi učesnika. Podaci uneseni u knjigu predstavljaju podatke koji su bili prisutni u odgovorima najvećeg broja ispitanika.

na Varoši uključivao je samo dinamički aspekt prostornog ponašanja, tj. nije bilo mjesta za stajanje niti za sjedenje. Sa druge strane, na korzou kod Čanovog mosta, jedino mjesto za stajanje bilo je upravo na Čanovom mostu, gdje su se okupljali djevojke i momci koji su ašikovali, a ostali učesnici korzoa su šetali. U oba dijela grada nije bilo ugostiteljskih objekata, niti mjesta na kojima bi se omladina mogla okupljati.

Prilikom izlaska na korzo, djevojke su oblačile haljine, suknje ili pantalone, a na nogama su imale cipele, često i sa štiklom. Mladići su preko košulje nosili odijela, a pantalone su im bile tzv. „pumparice", koje su se širile u donjem dijelu. Na nogama su imali cipele. I korzo na Varoši i korzo kod Čanovog mosta pokazivali su izrazito konfesionalna obilježja, koja su se javila kao produkt lokalnog karaktera „ratnih korzoa" i prostornog rasporeda stanovništva u gradu. Na korzoe je dolazila isključivo omladina koja je stanovala u blizini pomenutili korzoa. Kako je Varoš bila dominantno naseljena pravoslavnim stanovništvom, na korzou se okupljala pravoslavna omladina. Sa druge strane, na korzo kod Čanovog mosta dolazili su djevojke i mladići iz naselja Brdo, Ševari, Jalija, Musluk, koji su dominantno bili naseljeni muslimanskim stanovništvom, tako da je na ovaj korzo dolazila muslimanska omladina.

Fotografija 14. Glavna ulica u oslobođenim Pljevljima

Na korzo su dolazili i Italijani, ali veoma rijetko. U sjećanju Lj.A. i njene prijateljice ostalo je zapamćeno da im je njen brat namjerno vodom pokvario frizuru, specijalno dotjeranu za korzo, jer nije želio da mu sestra ide dotjerana na korzo na kome se tada nalazilo i nekoliko italijanskih vojnika. U ovom periodu se igranke nisu održavale, tako da je korzo predstavljao jedini način druženja i povezivanja mladih. Ljubavne veze su se rijetko sklapale, a ispitanici se sjećaju da je samo nekoliko veza sklopljeno na korzou u ovom periodu.

Najveći broj učesnika korzoa, zbog straha od okupatora čak ni po danu nije silazio u glavnu ulicu. Kako svjedoči LJ.A: „Samo jednom sam otišla dalje od kuće Rabrenovića i to nakon nestašice vode, kada sam morala donijeti vodu sa dvije česme“.[40]

U Pljevlja su 1943. godine ušli partizani, kojima je pristupio i značajan dio pljevaljske omladine. U sjećanju informanata i danas se nalaze neki učesnici korzoa, koji se iz rata nisu vratili živi.

Generacije koje su izlazile na korzo (ulica Kralja Petra I) prije rata, nisu dolazile na ove korzoe. Razlog je taj što je najveći broj njih već zasnovao porodicu i morali su voditi računa o porodici u ratnim uslovima, tj. već su bili ozbiljne, formirane osobe i oni nisu imale vremena, a ni snage za razonodu. Kako svjedoči S.R., učesnica predratnog korzoa, „za vrijeme rata vladala je stalna neizvjesnost, stradanja, pljačkanja, strah. U takvim okolnostima nismo ni pomišljali na korzo“.

Korzo na Varoši i korzo kod Čanovog mosta, sa smanjenim brojem učesnika, zadržali su se i dugo godina nakon rata, a na njih je uglavnom dolazila omladina iz lokalnih naselja. Pored ova dva korzoa, nakon rata je postojao i korzo u naselju Žabnjak, koji se prostirao od Benzinske pumpe do preduzeća „Prevoz“. Na njemu su se dominantno okupljali zaposleni u Trikotaži, Konfekciji i Ciglani, kao i omladina iz dijelova grada koji su gravitirali prema Žabnjaku. Korzo na Žabnjaku trajao je do sedamdesetih godina.[41]

40 „Dvostruke česme“ je fontana koja se nalazila sa strane ulice Kralja Petra I, u donjem dijelu korzoa. Zbog karakterističnog oblika za nju je bio odomaćen naziv „dvostruke česme“.

41 U periodu nakon Drugog svjetskog rata u gradu se javilo nekoliko „lokalnih“ korzoa, ali korzo na Varoši, korzo kod Čanovog mosta i korzo na Žabnjaku su se brojnošću izdvojili od ostalih.

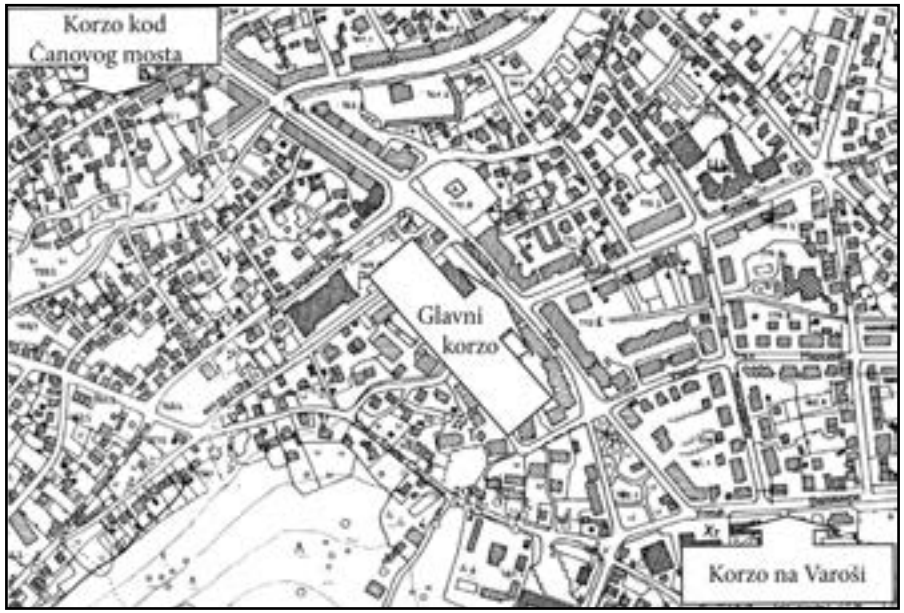

Mapa 2. Prostorni raspored korzoa na Varoši i korzoa kod Čanovog mosta u odnosu na glavni korzo

V KORZO U PERIODU 1946 – 1960. GODINE

Fotografija 15. Glavna ulica šezdesetih godina

Korzo je obuhvatao isti prostor kao i prije rata, sa tim da je gornja granica korzoa bila kafana *Zelengora.*[42] Donja granica ostala je nepromijenjena i nju je predstavljala ulica Vuka Kneževića (bivša Vilsonova ulica), koja prolazi neposredno ispod Husein-pašine džamije. Naziv glavne ulice je promijenjen i ona nosi ime Maršala Tita. Ulica je bila otvorena za saobraćaj, ali zbog malog broja vozila, kretanje pješaka nije ometano.[43]

Odmah po okončanju Drugog svjetskog rata, korzo se „vratio" na svoje staro odredište, a na korzo se počinje uključivati srednjoškol-

42 Hotel *Srpski kralj* nakon rata je nacionalizovan, dograđeno mu je nekoliko soba u potkrovlju i promijenjeno ime u *Zelengora*. Zgrada *Muslimanske kreditne banke*, koja je u periodu prije rata zajedno sa hotelom *Srpski kralj* predstavljala gornju granicu korzoa, porušena je za vrijeme savezmčkog bombardovanja Pljevalja.

43 Tek nakon šezdesetih godina počinje povećanje broja vozila. Poslije rata, automobile je posjedovalo nekoliko preduzeća. U gradu je bilo desetak privatnih automobila. Ispitanik T.B. sjeća se da je bio sedmi po redu koji je imao automobil.

ska omladina; i to naročito onaj dio omladine koji je stanovao u blizini glavne ulice.

Na korzo se ljeti izlazilo oko 20, a ostajalo najkasnije do 23 sata. Zimi se na korzo izlazilo oko 17-18 i ostajalo do 19-20 časova. Učesnici korzoa su se kretali kolovozom, u zbijenim redovima i obavezno desnom stranom u odnosu na pravac kretanja. Korzo se odvijao svakodnevno, a osobito je bio brojan subotom i nedeljom. Kako svjedoči D.P: „Nije bilo bitno vrijeme, kiša, snijeg, poledica, nas tri smo svako veče izlazile na korzo".

Najveći broj učesnika korzoa predstavljala je omladina koja je završila srednju školu, a već pedesetih godina počinju se uključivati i srednjoškolci. Ovo je period kada se javljaju i statički elementi prostornog ponašanja - jer su u donjem dijelu korzoa često stajali muškarci starije generacije, uglavnom muslimani.

Muškarci su za vrijeme korzoa, a i nakon njegovog završetka, odlazili u neku od kafana smještenih duž putanje korzoa, a djevojke ni u ovom periodu nisu odlazile u kafane - osim sa ocem, bratom ili bliskim rođakom. Tada ispred poslastičarnice Sefera Sulejmanovića nije postojao plato sa stolovima, već su djevojke sjedjele u poslastičarnici koja je bila naročito poznata po čuvenim baklavama i šampitama. Srednjoškolskoj omladini takođe je bilo dozvoljeno da izlazi u poslastičarnicu.

Ljubavne veze započinjale su pogledivanjem - muškarci i djevojke su šetali sa desne strane u odnosu na pravac svog kretanja, a prilikom mimoilaženja oni bi se pogledivali. Na kraju bi muškarac prišao društvu u kome se nalazi njegova izabranica, zamolio ih da ga prime u društvo i sa njom i njenim drugaricama prošetao nekoliko krugova korzoom. Kada se korzo završi, on bi je otpratio do kuće i stajao sa njom, a društvo su im često pravile i djevojkine drugarice – jer vodilo se računa da se par u vezi sakrije od očiju javnosti. Tako, V.D. se prisjeća: „Dugo, dugo vremena sam na molbu drugarice šetala sa njom i njenim momkom kako njihova veza ne bi bila otkrivena. Kući smo je uvijek pratili ja i njen momak. Kada je ispratimo, a pošto smo bili komšije, mi smo se uvijek vraćali zajedno kućama. Na kraju su svi pomislili da se ja zabavljam sa njenim momkom. Tek nakon toga, oni

su odlučili da objelodane svoju vezu. Nakon toga, često su sami šetali korzoom." Muškarac posebno zainteresovan za neku djevojku dolazio bi ispod prozora i pjevao joj serenadu.

Veze su se sklapale i na igrankama, a glavne igranke održavale su se u velikoj sali, tada tek izgrađenog *Doma Kulture* i starog *Doma*

Fotografija 16. Maturanti u posjeti majci palog borca

armije. Veze na igrankama sklapane su tako što bi muškarac prišao djevojci i zamolio je za ples. Na igrankama se i dalje igrala „šaljiva pošta", ali „kraljica zabave" nije uvijek birana. Ostajalo se do 23-24 sata, a neki ispitanici se sjećaju da su se sa igranki ponekad vraćali i u 2 sata nakon ponoći.

U ovom periodu počinju se javljati i matinei, koji su se u početku održavali subotom i nedeljom od 16 časova u kafani Kod Đurovića i u Ciglani, a na ove matinee srednjoškolska omladina nije dolazila.

Sredinom pedesetih godina počinju se održavati matinei u plesnoj sali *Doma kulture,* koji su održavani subotom i nedeljom, a počinjali su oko 17 i završavali oko 21-22 sata, nekada i kasnije. Na matineima u *Domu kulture* bila je prisutna uglavnom srednjoškolska omladina. Srednjoškolska omladina nije odlazila u kafane, već samo u prostorije određenih društava, sportskog, planinarskog ili društva *Gajret*. Naročito popularno mjesto okupljanja srednjoškolske omladine bile su prostorije sportskog društva, smještene na stadionu, gdje se ispod, tada drvenih tribina, nalazio uređeni prostor i ćevabdžinica. Ovo mjesto je među srednjoškolcima bilo popularno zbog blizine parka, čiji je mrak garantovao diskreciju svakoj vezi. U ovom periodu postojala je generacijska podjela. Naime, djevojke sa završenom srednjom školom nisu smjele svraćati u kafane, ali su išle na igranke i mogle su svraćati u *Milet baštu*, koja je bila od korzoa udaljena nekoliko stotina metara. U *Milet baštu* su išli preko dana, a ponekad i nakon korzoa. Srednjoškolska omladina je smjela odlaziti jedino na matinee i igranke u prostorijama *Doma kulture*, *Gajreta,* sportskog i planinarskog društva. Takođe, česte su bile igranke i u plesnoj sali kod Srednje stručne škole. I srednjoškolke i djevojke koje su završile srednju školu odlazile su u Seferovu slastičaru. Učenici prisutni na korzou nisu smjeli ići u kafane niti na igranke, već samo na matinee i u poslastičarnicu.

Stariji su se okupljali u kafanama, a najpopularnije su bile *Zelengora*, koja je imala otvoreni i zatvoreni dio, hotel *Slavija* i kafana kod Strajina Bajića, koja je imala izuzetno uređenu veliku baštu.

Ljubavni parovi gotovo da se nisu mogli vidjeti na korzou. Mogli su se jedino vidjeti ozbiljniji parovi koji se nalaze u odmakloj fazi veze i koji su šetali tako što je djevojka držala momka ispod ruke. Momak i djevojka koji nisu bili u zreloj fazi veze najčešće su šetali jedno pored drugog - bez fizičkog kontakta.

U ovom periodu na korzou su se mogli vidjeti samo civili. Vojnici u uniformama na korzo nisu dolazili. Oni su bili prisutni na igrankama i to naročito u *Domu armije*. Djevojke su na korzo oblačile kostime, haljine, suknje do ispod koljena ili bluze, najčešće crne boje, ponekad i pantalone. Zimi su nosile kapute, a na igranke su oblačile haljine. Cipele su najčešće bile sa štiklom (mada i nisu morale ima-

Fotografije 17. i 18. Odijevanje starijih

ti štiklu) i obuvale su se preko „kajzer" čarapa. Šešire uglavnom nisu nosile, a rukavice su nosile samo u zimskom periodu. Stariji muškarci su oblačili odijela tamne boje, bijele košulje i kravate, a na nogama su nosili cipele. Mladići su nosili pantalone, košulje ili džempere, a na nogama su imali cipele (srednjoškolska omladina je za vrijeme nastave nosila kecelje, sa brojem odjeljenja i brojem razreda). Kako svjedoči D.P.: „Nismo toliko vodili računa o modi, ali trudili smo se da obučemo ono najbolje što smo imali. Među srednjoškolskom omladinom

nije bilo velike razlike u odijevanju".

U ovom periodu na korzo su izlazili i učesnici predratnog korzoa. Izlazili su i muškarci i žene, nekada zajedno, a nekada odvojeno - tj. muž sa svojim prijateljima, a žena sa svojim prijateljicama. Ukoliko izađu zajedno između njih je smjelo dolaziti do fizičkog kontakta, koji se svodio na to da žena drži muža ispod ruke. Tada su žene sa svojim muževima smjele sjedjeti u kafanama. Muževi bi kasnije nastavili da sjede u nekoj od kafana, a žene bi šetale korzoom, gledale mlađe učesnike korzoa i odlazile kućama. Kako svjedoči S.R: „Izlazak na korzo je ostala neka vrsta tradicije. Ukoliko generacije podijelimo na mladje, srednje i starije doba, onda se može reći da su prva dva doba izlazila na korzo."

Pripadnici srednjeg doba najčešće su sjedjeli u kafani kod Strajina Bajića, a prilikom povratka kućama, gotovo obavezno bi prošetali bar jedan krug korzoom. Isti slučaj je bio i sa ženama koje su nakon raznih predavanja u *AFŽ*-u ili sastanaka na sjednicama, prilikom povratka kućama, gotovo obavezno morale prošetati bar nekolika kruga korzoom.

Fotografija 19. Gornji dio korzoa šezdesetih godina

VI KORZO U PERIODU 1961 - 1970. GODINE

Fotografija 20. Glavna ulica 1963. godine

U periodu 1961 - 1970. godine korzo se prostirao od kafane *Zelengora* do ulice koja prolazi neposredno ispod Husein-pašine džamije (ulica Vuka Kneževića). Na korzo se izlazilo svakodnevno – u ljetnjem periodu oko 20:30 i ostajalo do 23 sata, a zimi mnogo ranije, negdje oko 18 i ostajalo do 19:30 časova. Korzo je naročito bio brojan u ljetnjem periodu i za drzavne praznike, kada je veliki broj studenata dolazio u Pljevlja, kao i petkom i u danima vikenda kada bi Pljevlja posjećivali gosti iz drugih gradova. O brojnosti korzoa najbolje govori D.P: „Na korzou je nekada bila tolika gužva da nije moglo da se kreće. Tada bi zastali i pustili one prije nas da malo odmaknu".

Kada je u pitanju starosna dob učesnika korzoa, podaci koji su se odnosili na ućešće srednjoškolske populacije u korzou bili su kontradiktorni – podaci sa kraja perioda umnogome su se razlikovali u odnosu na podatke sa njegovog početka.[44] Naime, ispitanici koji su u korzo bili uključeni početkom ovog perioda, sjećaju se da su na korzo izlazile sve generacije, od srednjoškolske omladine,[45] svršenih srednjoškolaca i studenata, do starijih i najuglednijih ljudi u gradu – a da su svi izlazili u približno isto vrijeme, sa tim da su se stariji često zadržavali u nekoj od kafana i nakon ponoći. Srednjoškolska omladina je izlazila na korzo (u kafane nije odlazila), ali je pokušavala da izbjegne susret sa svojim profesorima – što je bilo teško izvodljivo jer su mnogi profesori bili stalni učesnici korzoa, a informanti se sjećaju da su profesori uobičajeno bili tolerantniji prema odličnim učenicima. Primjera radi, D.P. je početkom šezdesetih godina bila učenica Gimnazije i na korzo je uvijek izlazila sa još dvije drugarice. Sve tri su bile odlični đaci i u jednom momentu se poklopilo da, zbog prehlade, nekoliko dana nisu izlaze na korzo. Kada ih je, nakon toga, prvi put vidio profesor M.K. (stalni učesnik korzoa), on ih je zabrinuto pitao za zdravlje – profesoru je bilo čudno zašto ih nema na korzou. Sa druge strane, podaci sa kraja ovog perioda govore da srednjoškolci uglavnom nisu smjeli da izlaze ni na korzo niti u kafane. Bilo je sporadično slučajeva i da srednjoškolci budu na korzou, ali to je u ovom periodu bila rijetka pojava i uglavnom su to bile zrelije srednjoškolke. Ispitanik H.T. se prisjeća: „Djevojke su po čitav dan čistile kuću, kuvale, prale i prostirale veš, da bi ih majke uveče pustile na korzo". Neke od ispitanica se sjećaju da na korzo nisu smjele da izlaze i da su za sve vrijeme srednje škole izašle samo nekoliko puta – i to u četvrtom razredu gimnazije. Za te izlaske su se obukle malo svečanije, izašle su u haljinama i cipelama sa štiklom, a sve vrijeme „korziranja" bile su u grču i pokušavale su da izbjegnu susret sa profesorima. M.T. se sjeća profesora istorije koji ju je jedne noći

44 Prilikom obrade korzoa u ovom vremenskog intervalu uvijek sam se pitao da li je zaista učešće srednjoškolaca u korzou na početku perioda bilo veće u odnosu na njihovo učešće krajem perioda ili je odabir ispitanika bio takav da su podaci sa početka perioda, sasvim slučajno, dobijeni od tada zrelrjih srednjoškolaca.

45 Mnogim srednjoškolcima autoritet roditelja je zabranjivao boravak na korzou prije završene mature.

vidio na korzou i pošto je pretpostavila da će je narednog časa ispitivati, učila je čitav dan. Iako je bila odličan đak, profesor joj je nakon propitivanja dao jedinicu. Slična iskustva su imale i D.K., V.V. i A.B, a ispitanica D.K. se prisjeća „ukoliko bi profesor srpskohrvatskog jezika vidio nekoga na korzou, već naredni čas bi ga pitao i po mogućnosti dao jedinicu".

Mladići, učenici srednje škole ponekad su se okupljali na nekom od ćoškova korzoa, tj. oni su mogli da uspostave vizuelni kontakt sa korzoom, ali na korzo nisu smjeli da dolaze. Za te prilike nisu vodili računa o svome oblačenju, a kućama su se vraćali najčešće oko 21:30 - 22 sata, a nekad i kasnije. Na osnovu vremena povratka kući može se zaključiti da autoritet roditelja nije bio taj koji je spriječavao

Fotografija 21. Odijevanje srednjoškolaca

izlazak na korzo. Kao razlog neizlazaka na korzo obično je pominjan strah od profesora. Na moje pitanje šta su radili dok su stajali na nekom od ćoškova korzoa, ispitanik M.K. je dao sledeći odgovor: „Bili smo srednjoškolci i nismo smjeli ići na korzo. Kao pubertetlije tu smo stajali i gledali djevojke koje su šetale. Često smo, krijući, išli za njima kada su

se vraćale sa korzoa.“ Nekoliko ispitanika prisjeća se svog prvog izlaska na korzo, a to je bilo onog dana kada su odbranili maturski ispit. Iste te noći obukli su odijela, košulje, kravate i cipele i izašli na korzo, a nakon tu malo provedenog vremena, Nakon malo vremena, otišli su u kafanu. To je bio njihov prvi izlazak na korzo i prvi odlazak u kafanu.

Svi učesnici korzoa kretali su se obavezno desnom stranom u odnosu na svoje kretanje, a u ovom periodu počinje se javljati više mjesta za stajanje. Najpopularnija su bila kod hotela *Slavija*, kuće Rabrenovića, ispred *Samopusluge* i ispred Seferove poslastičarnice. Na mjestu kod Sahat-kule okupljali su se uglavnom muslimani, starosti oko pedeset godina. Djevojke su samo šetale, a muškarci su i stajali na tim mjestima. Ispitanica B.M. se prisjeća:„Ispred Slavije je stajao momak koji mi se sviđao. Sa drugaricama sam po cijelu noć šetala pored njega da bi me on primijetio.“

Srednjoškolska omladina nije smjela ulaziti u kafane, a kao i u ranijem periodu, smjeli su sjedjeti u poslastičarnici. Početkom ovog perioda, srednjoškolci su odlazili na matinee, koji su se subotom i nedjeljom održavali u plesnoj sali *Doma kulture*. Matinei su počinjali u 17 i trajali najkasnije do 23 časa. Na matineima su igrali „šaljivu poštu“, a ponekad su birali i „kraljicu zabave“. Na početku ovog perioda bioskopske projekcije su održavane u 17 i 20 časova, a sala bioskopa, i to dosta moderna za to vrijeme, nalazila se u *Domu kulture*. Ukoliko je projekcija filma u 17 časova, srednjoškolska omladina bi nakon projekcije odlazila na korzo. Ukoliko je projekcija u 20 sati, prije početka bi se malo „vrtjeli“ po korzou i otišli u bioskop. Nakon završetka filma, takođe bi malo šetali korzoom i otišli kućama. Na bioskopske projekcije ponekad su odlazili i stariji, najvećim dijelom obrazovaniji ljudi, koji bi sagledali kratak pregled vijesti, koji se obavezno emitovao prije filma, i otišli. Tj. stariji nisu ostajali da gledaju film, niti je film bio motiv njihovog odlaska u bioskop. Krajem perioda, srednjoškolci su odlazili na bioskopske projekcije koje su se održavale u zgradi Gimnazije. Naime, dva dana u nedjelji radio je školski bioskop, a projekcije su se održavale utorkom i srijedom sa početkom od 19 časova.

Popularne kafane u ovom periodu bile su *Zelengora* i *Gradska kafana.* U *Zelengori* su se okupljali uglavnom činovnici i obrazovani-

ji ljudi. U *Gradsku kafanu* je dolazio činovnički kadar i samci, jer je bila poznata po dobroj hrani. U separeima hotela *Tara*, koji se nalazio pedesetak metara iznad gornje granice korzoa, okupljali su se akademski obrazovani ljudi i ljudi na položaju. U hotelu *Slavija* se okupljao starogrđanski i zanatski stalež. U ovom periodu naročito popularna bila je kafana *Košuta*, u kojoj su se okupljali simpatizeri i navijači lokalnog fudbalskog kluba, zbog čega je bila poznata i kao kafana *Ru-*

Fotografija 22. Sredjnjoškolac i student

dar. Kafana je bila poznata zbog tada uvedene tombole, a prva nagrada bila je „jagnje u plehu“. U sjećanju Pljevljaka iz toga doba, a i kasnijeg perioda, ostala je popularna kafana *Koreja*. U *Koreju* su često svraćali ljudi iz prigradskih naselja, koji su prilikom povratka kućama prolazili

pored nje. Ni najredovniji gosti nisu znali da je zvaničan naziv kafane *Šuplja Stijena,* jer u gradu su je svi znali kao *Koreju* – a „nadimak" je dobila zbog čestih kafanskih obračuna.[46]

Veze među omladinom počinjale su pogledivanjem. Muškarci i djevojke su šetali i prilikom mimoilaženja su se pogledivali. Ukoliko muškarac stoji na nekom od mjesta, on bi gledao djevojku i prilikom prolaska joj nešto „dobacio". Na kraju bi prišao njoj i njenim drugaricama i zamolio ih da prošeta sa njima. Ukoliko se djevojci sviđao muškarac koji stoji na nekom od mjesta na korzou, ona je šetala bliže tom mjestu. Zimi su mladići za djevojkom koja im se sviđa bacali grudvu, tzv. „nabacivanje". Jedan od informanata prisjeća se djevojke koja je bila tužna jer je niko nije gađao grudvom, i to protumačila „prohujalo je moje doba".

Veze među omladinom sklapane su i u školi. Na matineima su veze sklapane na način što je muškarac prilazio djevojci i zamolio je za ples. D.P. se sjeća da je jedno vrijeme svako jutro nalazila ružu različite boje okačenu o vrata. Nekada je ruža bila crvena, nekada žuta, pa bijela... Nikada nije saznala ko joj se udvarao na ovaj način. Do tada popularne serenade, krajem ovog perioda izlaze iz upotrebe kao način udvaranja. Na korzou ni tada nije bio dozvoljen bilo kakav fizički kontakt između muškarca i djevojke. Izuzetak su bili stariji i ozbiljniji parovi, koji su ili već ušli u brak ili bili neposredno pred sklapanjem bračne zajednice.

Stariji učesnici korzoa oblačili su se ozbiljnije. Muškarci su oblačili odijela, košulje bijele boje i kravate, a na nogama su imali cipele. Žene su oblačile haljine, suknje, kostime i bluze, a na nogama su nosile cipele koje su obavezno imale potpeticu. Studentkinje i svršene srednjoškolke najčešće su oblačile haljine ili suknje do koljena i cipele sa potpeticom – a po odijevanju se nisu mnogo razlikovale od starijih žena. Sa druge strane, srednjoškolska omladina nije toliko vodila računa o oblačenju. Srednjoškolci su oblačili pantalone i majice ljeti,

46 Naravno, kafanski obračuni nisu bili vezani samo za *Koreju*, već su intenzivan kafanski život i pretjerano konzumiranje alkohola uslovili veliki broj noćnih tuča. Pljevaljske novine donose podatak da je samo u januaru 1963. godine zabilježeno preko četrdeset tuča (Pljevaljske novine, 15. februar 1963. godine).

a zimi džempere i kapute, a srednjoškolke su oblačile haljine, pantalone i džempere, a na nogama su nosile cipele koje nisu morale imati potpeticu. Studenti i svršeni srenjoškolci nekada su se odijevali kao stariji muškarci, a nekada kao srednjoškolci. Među mladićima u ovom periodu postaje popularno i nošenje duge kose.

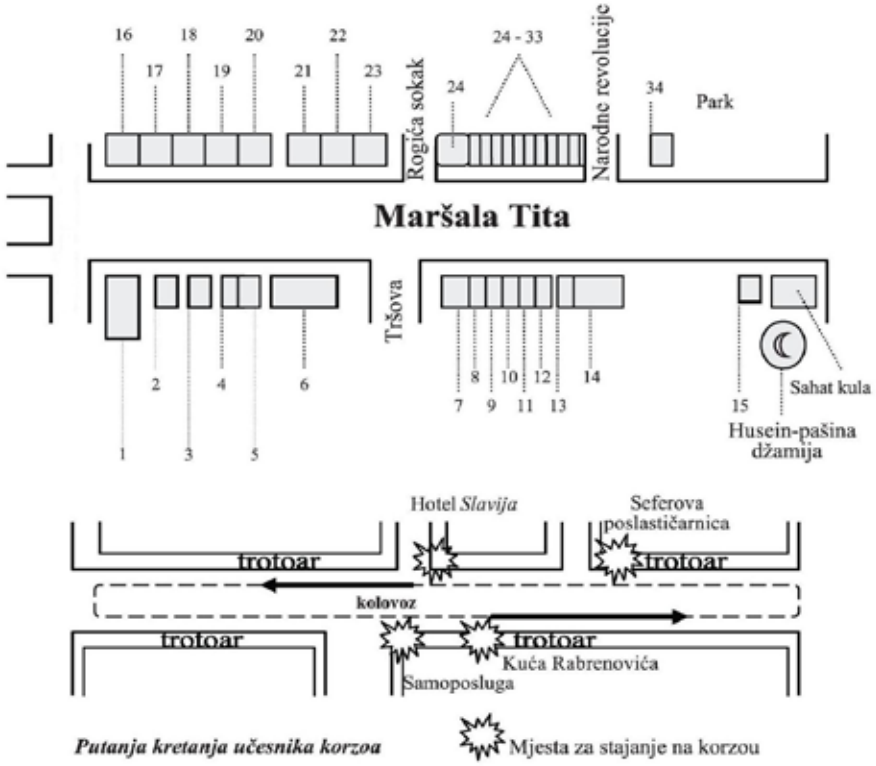

1. Kafana *Zelengora*
2. Prodavnica mješovite robe
3. Prodavnica *Vartex*
4. Prodavnica duvana *Duvan*
5. Gradska kafana
6. Kuća porodice Janićijević
7. Samopsluga
8. Kuća porodice Rabrenović
9. Radnja tekstilne robe Živković Miodraga
10. Aščinica Brahić Ahma
11. Brijačka radnja braće Hrastovina
12. Gvozdarska radnja Bezarević Mika
13. Trafika Živković Miša
14. Stari blok *Na-me*
15. Kuća Hadžiatlagića sa poslovnim prostorom
16. Kuća porodice Popčetović
17. Kuća porodice Đurović
18. Brijačnica
19. Radnja precizne mehanike
20. Pekara i staklorezačka radnja
21. Apoteka
22. Prodavnica *Borovo*
23. Kafana *Rudar*
24. Hotel *Slavija*
25. Sodadžijska radnja Agića
26. Časovničarska radnja Bidžana
27. Krojačka radnja Husnije Omerbašića
28. Prodavnica *Pekara*
29. Servis pisaćih mašina Tomić
30. Časovničarska radnja Ičelića
31. Prodavnica *Non-stop*
32. Prodavnica slatkiša
33. Obućarska zadruga
34. Seferova slastičara

VII KORZO U PERIODU 1971 – 1980. GODINE

Fotografija 23. Glavna ulica sedamdesetih godina XX vijeka

U periodu 1971-1980. godine korzo se prostirao od kafane *Zelengora* do ulice koja prolazi neposredno ispod Husein-pašine džamije (ulica Vuka Kneževića). Ulica Maršala Tita bila je zatvorena za saobraćaj nakon 17 časova,[47] a šetalo se obavezno desnom stranom u odnosu na pravac sopstvenog kretanja. Tako, jedan od ispitanika se

47 Dio glavne ulice od *Zelengore* do Tršove ulice, zatvoren je za saobraćaj 1974. godine.

prisjeća: „Jedne večeri je poznati pljevaljski bokser pod uticajem alkohola nekolika puta prošetao suprotnom stranom korzoa. Pošto je bio snažan svi su mu se sklanjali sa puta. Mnogi učesnici su ranije napustili korzo, a u gradu se pričalo kako je te večeri rasturio korzo."

Na korzo se ljeti izlazilo oko 20 i ostajalo do 23 časa. Stariji su se sa korzoa vraćali nešto ranije, tako da je nakon 22 časa na korzou najviše bilo srednjoškolaca, svršenih srednjoškolaca i studenata. Zimi je korzo bio neuporedivo manje posjećen i odvijao se između 18 i 20 časova, u zavisnosti od vremenskih uslova.

Ispitanici se sjećaju „nevjerovatne" gužve koja je vladala na korzou u ljetnjem periodu. Ispitanik R.M smatra da se u nekim momentima na korzou i mjestima za stajanje nalazilo blizu dvije hiljade ljudi. O brojnosti korzoa najbolje govore riječi ispitanika koji je u to vrijeme

Fotografija 24. Odijevanje studenata

bio student: „Stojeći ispred prodavnice *Oro* mi smo morali da čekamo bar deset minuta da bi se uključili na korzo. Nismo se mogli uključiti sve dok ne bi naišao neko poznat, pa malo zastao, kako bi se uključili ispred njega."

U ovom periodu postoji mnogo više mjesta za stajanje. Neki od ispitanika iz ovog perioda, da bi označili mjesto na kome su stajali, koristili su termin „baza". Na tim mjestima, okupljali su se najčešće mladići (povremeno bi im se priključile i djevojke), a ispred svake prodavnice nalazilo se po jedno mjesto za stajanje, tj. po jedna baza. Uglavnom su se grupisali po generacijskoj pripadnosti, broju razreda, susjedskim ili porodičnim vezama. Ispitanici se tačno sjećaju svog mjesta okupljanja. Ispred prodavnice *Oro* i *Cvjećare* okupljali su se studenti, a najpopularnija mjesta bila su na potezu od knjižare *Kultura* do *Robne kuće*. Sa druge strane ulice, najpopularnije mjesto nalazilo se ispred novoizgrađenog hotela *Pljevlja*. U svakom momentu znalo se gdje ko stoji, a ispitanica J.T. prisjeća se da je važilo pravilo da se tačno znalo „*koji momak, koje drvo čuva*". Ispitanik R.M. se sjeća: „Ako sam na korzo izlazio sa društvom iz kraja, stajao sam kod Cvjećare, ali kada izađem sa drugovima iz razreda, tada smo stajali ispred *Mlječnog restorana*".

Ukoliko neko društvo ne bi te večeri bilo na korzou, mjesto na kojem su uobičajeno stajalo, ostajalo bi prazno. Kada krajem avgusta studenti odu iz Pljevalja, mjesta ispred prodavnice *Oro* i *Cvjećare* ostajala su prazna. Kako svjedoči G.B: „Ukoliko mi je neko potreban, automatski sam znao gdje ga mogu pronaći". Na mjestima za stajanje nalazila se uglavnom omladina, dok su stariji dominantno šetali i to u bilo koje doba dana – zbog čega su dobili nadimak „geometri".

Srednjoškolska omladina mnogo masovnije se počinje uključivati na korzo. U početku perioda oni su se okupljali na pozidi u donjem dijelu korzoa, a tu su se okupljali jer je taj dio ulice slabije osvijetljen, tako da se sa ulice teško moglo vidjeti ko se tu okuplja. U početku nisu šetali korzoom već su samo sjedeli ili stajali oko pozide. U šetanje korzoom srednjoškolci su se uključivali najčešće nakon 22 časa, tj. kada se uvjere da na korzou nema nikoga od njihovih profesora.

Na korzou nisu važila stroga pravila odijevanja. Srednoškolci, studenti i svršeni srednjoškolci su uglavnom nosili pantalone, majice i cipele ili patike. Tada su se nosile pantalone tzv. „zvoncare" koje su se širile pri dnu. Često su nosili i tada popularne sandale. Srednjoškolke su u školi nosile uniforme (duže ili kraće), sa brojem razreda i odijeljenja na rukavu. Na korzo su oblačile pantalone, haljine, suknje, ili bluze. Na nogama su imale cipele sa potpeticom ili bez nje, a ponekad i sandale. Iako su pravila odijevanja bila mnogo liberalnija, na korzo se nije smjelo izlaziti u kratkim pantalonama, niti su na nogama smjeli imati tada naročito popularne „japanke". Učesnici korzoa iz ovog perioda i danas se sjećaju osobe koja je korzoom prošla u kratkim pantalonama i „japankama". Kako svjedoče, u tom momentu je na cjelom korzou nastao „muk". Zimi se nosila garderoba prilagođena zimskim uslovima u Pljevljima – kaputi, džemperi, deblje cipele i čizme.[48] Ljudi starije generacije uglavnom su zadržali svoje već tradicionalno odijevanje na korzou, tj. tamna odijela, bijele košulje, kravate i cipele.

Veze među omladinom sklapane na korzou, često su, kao i u ranijim periodima, počinjale pogledivanjem. Nekada bi mladići koji su stajali na svojim mjestima „dobacivali" djevojkama koje su šetale. Ukoliko se djevojci sviđao muškarac koji stoji na nekom od mjesta na korzou, ona je šetala bliže tom mjestu. Pored toga, u ovom periodu su djevojke povremeno stajale sa muškarcima na mjestima za stajanje, tako da je i ostvarivanje kontakata bilo umnogome olakšano. Ispitanik Z.R. se prisjeća: „Često smo naše drugarice ubjeđivali da na korzo povedu svoje drugarice ili rođake koje su nam se sviđale. Posebno smo bili zainteresovani kada saznamo da je nekoj od naših drugarica u posjetu došla rođaka iz drugog grada. Mi bi ih spremni sačekali na našim mjestima i pokušali da ostvarimo kontakt, koji je najviše zavisio od obostranih simpatija i stidljivosti". Veze su sklapane i na mjestima na kojima su se okupljali mladi, kao i u školi – preko posrednika ili je mladić prilazio djevojci koja mu se sviđala.

U ovom periodu najpopularnije sastajalište bio je hotel *Pljevlja*. U hotel Pljevlja se „preselilo" društvo iz separea hotela Tara, a

48 Srednjoškolci su se ponekad klizali „po sred korzoa" i imali „specijalnu" obuću za tu namjenu.

među njima su uglavnom bili ljudi akademskog obrazovanja i ljudi na položaju. U hotel su dolazili i srednjoškolci, ali čim bi ušao neko od njihovih profesora oni su izlazili, trudeći se da budu neprimjećeni. Ukoliko im to ne bi pošlo za rukom, u školi bi trpjeli kritike koje nisu bile nimalo prijatne. Naročito velike kritike su trpjeli oni učenici koje je profesor zatekao sa cigaretom. U jednom dijelu hotela, na spratu

Fotografija 25. Odijevanje srednjoškolaca

sa bočne strane, bio je poseban dodatak, tzv. *Kolibice* gdje je izlazila omladina. Srednjoškolci su se okupljali i u *Mlječnom restoranu*, koji se nalazio na mjestu gdje se nekada nalazila kafana *Košuta (Rudar). Mlječni restoran* bio je naročito popularan u zimskom periodu. Nakon vremena provedenog na korzou, srednjoškolska omladina je utočište od hladnoće tražila u restoranu. U ovom periodu bile su popularne zabave za mlade u Školskom centru, koje su se održavale srijedom, subotom i nedjeljom.

Na igranke u modernom *Domu JNA* moglo se ući jedino uz člansku kartu, jer u ovom periodu *Dom JNA*, postaje elitno mjesto okupljanja u Pljevljima. U *Dom JNA* bilo je zabranjeno ulaziti u patikama.

Kada je srušena kafana *Košuta (Rudar)*, društvo iz te kafane je prešlo u novootvorenu kafanu na Jaliji koja se zvala *Dva jelena*. Takođe je i dalje bila popularna kafana *Šuplja Stijena (Koreja)*, koja se nalazila na Jaliji.

Kafana *Zelengora* srušena je 1978. godine i na njenom mjestu je podignuta stambena zgrada. U donjem dijelu zgrade ponovo je otvorena nova kafana *Zelengora*, ali ona više nikada nije imala svoj nekadašnji sjaj. U ovom periodu naročito je bila popularna kafana *Ekspres*, koja je 1973. godine otvorena na mjestu ekspres-restorana, kao i Motel *Vodice* otvoren u gradskom parku početkom ovog perioda.

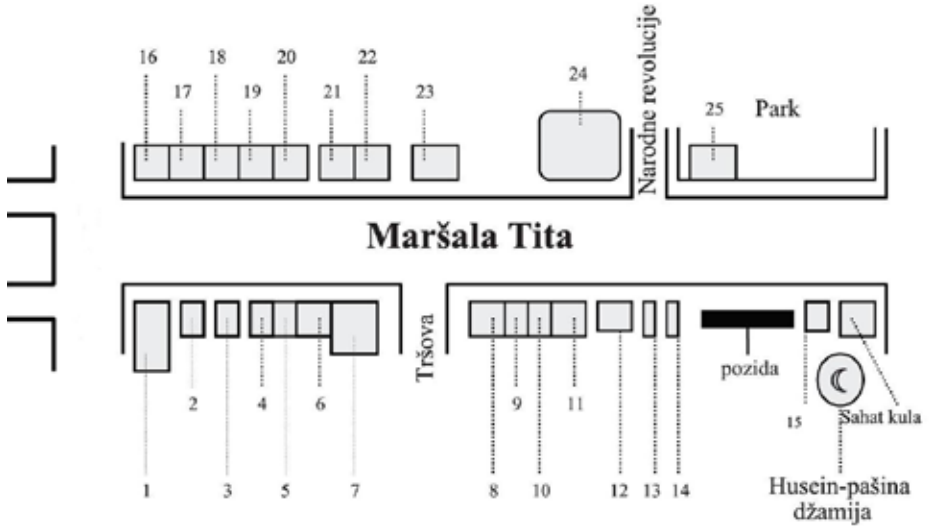

Legenda:

1.Kafana *Zelengora*
2.Samoposluga
3.Prodavnica *Vartex*
4.Berbernica *Sport*
5.Optika
6.Prodavnica *Korzo*
7.Knjižara *Kultura*
8.Samoposluga
8.Samoposluga
9.Prodavnica *Oro*
10.Cvjećara
11.Robna kuća
12. Stara Na-ma
13 i 14. Trafike
15. Kuća Hadžiatlagića sa poslovnim prostorom
16.Prodavnica *Prehrana*
17.Prodavnica *Žitoprodukt*
18.Prodavnica *Jasen*
19.Fotografska radnja *Foto Dara*
20.Prodavnica *Prehrana*
21.Apoteka
22.Mesara
23.Mlječni restoran
24.Hotel *Pljevlja*
25.Seferova slastičara

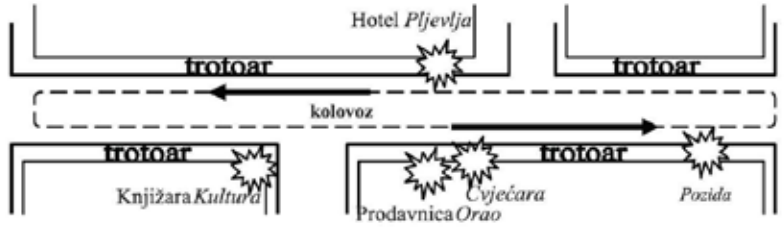

Putanja kretanja učesnika korzoa

VIII KORZO U PERIODU 1981 – 1990. GODINE

Fotografija 26. Hotel Pljevlja

Pljevaljski korzo u periodu između 1981. i 1990. godine obuhvata prostor od kafane *Zelengora* do ulice koja prolazi neposredno ispod Husein-pašine džamije (ulica Vuka Kneževića). Ulica je bila zatvorena za saobraćaj nakon 17 časova, a sredinom ovog perioda počinje da važi cjelodnevna zabrana saobraćaja u glavnoj ulici.

Na korzo se ljeti izlazilo oko 20 i ostajalo do 22 časa. U zimskom periodu korzo je bio redukovan, tako da se može reći da ga gotovo nije ni bilo. Na početku ovog perioda na korzo je izlazila srednjoškolska omladina, svršeni srednjoškolci, stariji ljudi i penzioneri, a broj mjesta za stajanje, polako počinje da se smanjuje. Omladina skraćuje i putanju svoga šetanja – više ne šetaju do samog dna korzoa, već samo do mjesta na kome se ulica Narodne revolucije uključuje u ulicu Maršala Tita. Omladina skraćuje putanju i u gornjem dijelu korzoa okrećući se

desetak metara prije ostalih učesnika korzoa (svi učesnici korzoa izbjegavali su gornji lijevi dio glavne ulice na kome se nalazio slivnik koji je često bio zapušen, tako da je širio neprijatan miris).

G.V. se prisjeća korzoa u zimskom periodu: „Jedne večeri dok smo šetali korzoom padale su ogromne pahulje. To je trajalo satima i niko nije išao kući. Bez obzira na jak snijeg, korzo je i dalje bio pun".

Fotografija 27. Odijevanje mladih (maturanti sa profesorima)

Već krajem perioda srednjoškolska omladina i svršeni srednjoškolci poćinju da napuštaju korzo tražeći nove oblike zabave, a na korzou ostaju samo stariji ljudi i penzioneri. Na moje pitanje da li je kao srednjoškolac izlazio na korzo ispitanik G.N. je odgovorio: „Sjećam se da me je jednom tetka pitala izlazim li na korzo. Ja sam se nasmijao i odgovorio da ću na korzo početi da izlazim tek kad budem penzioner". Na isto pitanje ispitanik P.V. je odgovorio: „Mi, mladi, smo izlazili u kafiće. Na korzo su izlazili samo stariji ljudi. Uostalom, to šetanje 'tamo-vamo' nama nije bilo zanimljivo"

U ovom periodu posebno popularan oblik zabave postaju

kafići. Njihovo otvaranje počinje početkom osamdesetih godina, a u početku su najpopularniji bili *Alma* (prvi kafić otvoren u Pljevljima), *Pod lipom* i *Topolino*. U drugoj polovini perioda i na početku devedesetih otvara se veliki broj lokala zabavog karaktera koji nisu bili grupisani u strogom centu grada. U Moćevcu su se nalazili *Odeon, Kom, Škorpion, kafana Trojka*. U Kupusištu *Apolon*. U Zlodolu *Hram, Luna.* Na Gukama *Amadeus*. U svim tim kafićima se okupljala omladina, stariji srednjoškolci, svršeni srednjoškolci i studenti koji su pretežno bili naseljeni u blizini tih kafića. U centru grada bili su kafići *Play-off, Free-time, Pišonja i Žuga* i u tom vremenu veoma popularna kafana *Moćevčić*. Svako naselje je imalo po nekolika kafića. Krajem perioda popularan oblik zabave postaju i poker-aparati koji su bili smješteni u prizemlju hotela, a kasnije su otvoreni na više mjesta u gradu.

U centru grada ostaju lokali koji su bili u državnom vlasništvu i koji polako počinju da propadaju (*Zelengora,* hotel *Pljevlja, Ekspres*), a u okolnim naseljima se otvara čitav niz moderno opremljenih kafića, čiji su vlasnici bili privatna lica. Ovo izmještanje objekata koji su nudili zabavni sadržaj učinilo je da glavna ulica izgubi na svome značaju. Samim tim i korzo počinje da gubi svoju masovnost. Nekada su društva iz određenih krajeva grada imala svoje mjesto za stajanje na korzou i tu su se okupljali. Sada se društva okupljaju u nekom od lokalnih kafića, a korzo postaje samo mjesto na koje izlaze stariji ljudi i penzioneri. Najpopularnija mjesta za stajenje na korzou nalazila su se ispred knjižare *Kultura* i ispred *Robne kuće.*

Veze su sklapane preko posrednika ili je mladić prilazio djevojci, a najčešće su sklapane u školi ili u nekom od kafića. Mladi se, bez obzira na starost, slično oblače, a razlika u odijevanju je u vezi sa potkulturnom pripadnošću. Tako, krajem osamdesetih i početkom devedesetih posebno su se izdvojili „hevimetalci", koji su imali specifičan stil odijevanja. Nosili su iscjepane izblijedjele farmerke i karirane košulje, jakne–vjetrovke, teksas jakne ili motorke. Vjetrovke su bile zelene poludugačke jakne sa ispisanim imenima njihovih omiljneih grupa ili zalijepljenim amblemima. Teksas jakne su bile kratke, izblijedjele, pocijepane, od teksasa, na kojima su bila ispisana ili zalepljena imena ili amblemi grupa koje slušaju. „Motorke" su bile kožne jakne, upadlji-

vo strukirane i najčešće sa nitnama. Na farmerkama su nosili kaiševe sa nitnama. Na nogama su imali čizme martinke ili vojničke čizme. Sa sobom su često nosili noževe, tzv. „leptire“ i manevrisali njima između prstiju. Jedno vrijeme su vozili motore koji su bili njihovo obilježje. Omiljeno mjesto njihovog okupljanja bio je kafić *Pišonja i Žuga*, koji se nalazio odmah ispod Gimnazije. Pokazivali su netrpeljivost prema došljacima i momcima sa sela, zbog čega su mnogi fizički obračuni u gradu bili vezani za njih. Za „hevimetalce“ se vezuje i početak organizovanja kućnih žurki u gradu, a u međusobnoj komunikaciji prvi su počeli koristiti tzv. „šatrovački govor“.

Pored hevimetalaca postojali su i „pankeri” i „hipici”, ali oni nisu imali toliku brojnost niti organizovanost kao hevimetalci. Uglavnom, to su bili pojedinačni slučajevi i nisu imali svoje mjesto okupljanja, već su se okupljali u privatnim stanovima. Hipici su bili prepoznatljivi po dugoj kosi i zapuštenoj bradi, a za njih se vezuje početak tzv. „duvanja ljepka“ u Pljevljima. Takođe, bili su poznati po samopovrijeđivanju. Naime, povrijeđivali su se na taj način što u opušak od cigarete stave dio žileta i zapeku ga upaljačem na taj način da iz opuška viri samo milimetar žileta. Tim žiletom su se povrijeđivali po rukama i tijelu, ali tako da nije dolazilo do ozbiljnijih povreda krvnih sudova.

Svi ostali mladi su se oblačili slično i nosili uglavnom džins.

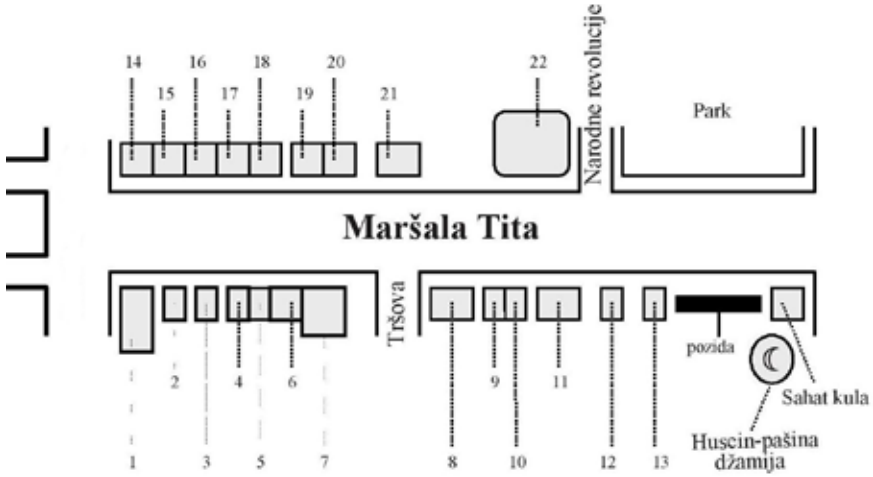

Legenda :

1. Kafana *Zelengora*
2. Samoposluga
3. Prodavnica *Vartex*
4. Berbernica *Sport*
5. Optika
6. Prodavnica *Korzo*
7. Knjižara *Kultura*
8. Samoposluga
9. Prodavnica *Oro*
10. Cvjećara
11. Robna kuća
12. Stara *Na-ma*

12 i 13. Trafike

14. Prodavnica prehrane
15. Prodavnica *Žitoprodukt*
16. Prodavnica *Jasen*
17. Fotografska radnja *Foto Dara*
18. Prodavnica *Prehrana*
19. Apoteka
20. Mesara
21. Mlječni restoran
22. Hotel *Pljevlja*

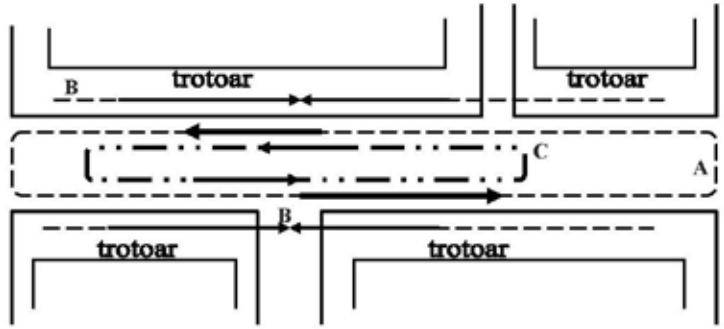

A- Putanja odraslih učesnika korzoa
B- prolazna putanja
C- putanja omladine na korzou

IX KORZO U PERIODU 1991 – 2004. GODINE SA OSVRTOM NA OMLADINSKI KORZO

Fotografija 28. Glavna ulica 2004. godine

U periodu od 1991. do 2004. godine, korzo se prostirao od kafane *Zelengora* do ulice koja prolazi neposredno ispod Husein-pašine džamije (ulica Vuka Kneževića), a glavna ulica nosi naziv Kralja Petra I. Na korzo se ljeti izlazilo oko 20, a ostajalo do 23 časa, nekad i duže. Zimi korzo počinje oko 18 i traje do 21 časa – ali je neuporedivo manje posjećen, a njegovi učesnici su uglavnom stariji ljudi. Izuzezak su petak i subota, kada se na korzou nalazi veliki broj srednjoškolske omladine i to u periodu nakon 20 časova. Šeta se centralnim dijelom ulice, odnosno kolovozom, desnom stranom u odnosu na pravac svog kretanja – sa tim da se tog pravila pridržavaju stariji učesnici korzoa. Omladina se ne pridržava striktno tog pravila, zbog čega se često sudaraju sa starijima. Kada se kreće u žurbi ili se želi izbjeći gužva, prolazi

se trotoarom.

Od početka devedestih primjećuje se konstantno povećanje broja učesnika korzoa,[49] što se može dovesti u direktnu vezu sa povećanjem broja novootvorenih kafića u centru grada. Naime, od početka devedesetih, sve do danas, uočljiva je tendencija otvaranja lokala zabavnog sadržaja u centru grada. Takođe, paralelno sa otvaranjem kafića u centru grada, smanjuje se broj kafića u okolnim naseljima (danas ih gotovo i nema). Sada centar grada postaje ponovo i centar cjelokupnog zabavnog života u gradu, a samim tim i glavna ulica i prostor oko nje, dobijaju na značaju. Na raskrsnici iznad Gimnazije (danas Trg Patrijarha Varnave) otvoren je kafić *Gong*, sa izuzetno uređenom terasom, ali nedugo zatim je zatvoren. Na raskrsnici kod Gimnazije, otvoren je kafić *Kraljevski par*, takođe sa veoma posjećenom terasom, a pored njega kafić *Romansa*. Malo niže, pored zgrade Osnovnog suda, otvoren je kafić *4 sobe*. Svi ovi lokali smješteni su u Tršovoj ulici, čiji se početak naslanja na glavnu ulicu. Krajem ovog perioda otvara se i kafić *Regina* u ulici Kralja Petra I, neposredno iznad raskrsnice sa Tršovom. U ovim lokalima uglavnom se okuplja omladina, ali često dolazile i stariji. Na trgu Đorđija Peruničića otvoreni su kafići *Pikolo* i *Brazil*, koji se nalazile jedan pored drugog i koji imaju izuzetno posjećene terase. Takođe, tu se nalazio salon zabave, popularni *Salon 3*. Diskoteka *Bumerang* nalazila se u hotelu Pljevlja, a i u nju se ulazilo sa trga. U ovom periodu otvaraju se lokali čiji će gosti biti pretežno srednjoškolci. Prvo se otvara diskoteka *Babilon* u zgradi *Doma kulture*, a nakon njenog zatvaranja, otvara se diskoteka *Bumerang* u prizemlju hotela *Pljevlja*. I jedna i druga diskoteka bile su najpopularniji centri okupljanja srednjoškolske omladine, svršenih srednjoškolaca i studenata. U diskoteku su dolazili i učenici viših razreda osnovne škole (uglavom djevojke), ali i mnogo stariji, koji su nakon zatvaranja gore pomenutih lokala dolazili u diskoteku.

49 Izuzimajući period ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, koji se i u Pljevljima (zbog blizine granice sa BiH) manifestovao u nepovoljnoj bezbjedonosnoj klimi (npr. česti policijski časovi i zabrana rada kafića nakon 20 časova – što uz lošu materijalnu situaciju dovodi do njihovog zatvaranja), tako da je za taj period teže ispratiti zakonitosti zabavnog života u Pljevljima.

Krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog vijeka nastavlja se tendencija otvaranja lokala u centru grada i grupisanja zabavnih sadržaja u glavnu ulici i ulice oko nje. U gornjem dijelu glavne ulice otvraju kafići sa terasama: *Atina* na samom vrhu ulice, *Kongo*, preko puta *Regine* otvoren je *Sport*, a pored njega *Hollywood*. Nakon privatizacije hotela *Pljevlja* ponovo je oživjela nekada popularna terasa ispred hotela. Ljeti u njoj svira živa muzika, a gosti su uglavnom osobe srednjih godina, ali često i studenti i svršeni srednjoškolci. U ovom periodu, naročito popularan oblik zabave postaju sportske kladionice. U glavnoj ulici su *Meridian, Lider* i *Top gol*. Na prostoru oko glavne ulice nalazi se čitav niz sportskih kladionica (*Premier, Šampion, Favorit, Lider II*...). Spotske kladionice postaju mjesta dnevnog okupljanja. Popularni lokali za noćno okupljanje su novootvoreni kafić *Art, 4 sobe, Pod lipom* (na mjestu *Kraljevskog para*). Kafići *Art i Tron* nalaze se u Glasinačkoj ulici, koja se naslanja na Tršovu. U ljetnjem periodu takođe su popularne terase kafića *Pikolo, Brazi i Hollywood.* Nakon što provede vrijeme u nekom od ovih kafića, omladina odlazi u noćni klub *Municipium S*.

Najpopularnije mjesto za stajanje nalazi se ispred knjižare *Kultura*, a na njemu se okupljaju svršeni srednjoškolci, studenti, sportisti, ali i stariji učenici i srednjoškolci, uglavnom gimnazijalci. Kada se prostor oko knjižare popuni, omladina se okuplja ispred samoposluge *Feniks*, koja se nalazi preko puta knjižare. Srednjoškolci se uglavnom okupljaju ispred kafića *Hollywood*. Prije otvaranja *Hollywood-a*, srednjoškolci su se okupljali na trgu Đorđija Peruničića, naročito u jednom dijelu trga na kome su se nalazile dvije terase. Terase su se nalazile pored hotela *Pljevlja*, a neposredno iznad kafića *Pikolo* i *Brazil*. Na tom mjestu su se nalazile dvije fizički odvojene terase, malo izdignute u odnosu na glavnu ulicu. U sredini terasa nalazio se cvjećnjak ograđen betonskom pozidom pogodnom za sjedjenje. Terase su bile sa tri strane ograđene betonskom pozidom, takođe pogodnom za sjedenje, a sa jedne strane su bile otvorene prema trotoaru glavne ulice, odakle se i ulazilo na terase. Terase su naročito bile posjećene u ljetnjem periodu, osobito petkom i subotom, a ukoliko se one popune, onda bi se dio srednjoškolaca premještao na širi prostor trga i trotoar glavne ulice. Na pozidi, u don-

jem dijelu, okupljaju se stariji ljudi, uglavnom muslmani. Na trotoaru preko puta pozide okupljaju se uglavnom učenici Srednje stručne škole, nekad i stariji, a u parku iza trotoara, kod fontane, okuplja se omladina koja uglavnom sluša alternativnu muziku.

Od druge polovine devedesetih godina, mnogo popularnija ulica za šetnju omladine postaje Tršova. [50] U Tršovoj ulici nalaze se kafići *4 sobe*, *Pod lipom, Romansa* i kafe poslastičarnica *Iustitia*. Takođe, blizu ulice nalazi se i popularni kafić *Art*. Na potezu od kafića *Pod lipom* do knjižare *Kultura* šeta uglavnom srednjoškolska omladina. Omladina nekada produži svoju putanju uključujući se na raskrsnici u glavni korzo i šeta ka dnu korzoa. Prilikom vraćanja, najčešće ne idu do vrha korzoa (kafane *Zelengora*) već na raskrsnici skreću lijevo i opet se uključuju u Tršovu (tj. omladina sada koristi uglavnom donji dio glavnog korzoa). Kada šetaju ka vrhu Tršove, najčešće se okreću na raskrsnici kod Gimnazije (kod kafića *Pod lipom*), a nekada svoju putanju produže i do crkve Svete Petke. Omladina izlazi oko 21:30 – 22 časa i ostaje na ovoj ulici često i nakon ponoći. Tako, u ljetnjem periodu imamo pojavu da se glavna ulica isprazni oko 23 časa, a u Tršovoj sve do ponoći ostaje veliki broj omladine. Nema jasno određene strane kojom se šeta. Tome umnogome doprinose automobili koji u večernjim satima veoma često prolaze ulicom i remete šetnju. Kada se zamore od šetnje, a u lokalima nema mjesta (ili ukoliko nemaju novca) veliki broj srednjoškolaca sjedi ispred gimnazijske ograde, koja se prostire od raskrsnice Tršove i Voja Đenisijevića, do crkve Svete Petke. U ljetnjem periodu gotovo svaki dio pozide na kojoj stoji ograda je popunjen. Tršova ulica je otvorena za saobraćaj, stoga je i idealna destinacija za sve mlade koji imaju automobil i koji žele pomoću njega da se eksponiraju. Ulica je u večernjim satima prepuna automobila za čijim volanom sjedi omladina, iako nema gotovo nikakvu tranzitnu ulogu.[51] Naime,

50 Ja sam ovu pojavu nazvao "omladinski korzo". Sintagmom „omladinski korzo" stavio sam pod znake navode jer se ova putanja tek počinje javljati i njeni učesnici je ne prepoznaju kao korzo. Njom se uglavnom šeta prije nego što se uđe u neki od kafića. Ulica je otvorena za saobraćaj, slabije osvjetljena, a trotoari se koriste za parking tako da ne postoje mjesta za stajanje.

51 Slično je bilo sedamdesetih godina, kada je dolazak automobilom (glavnom ulicom) do novoizgrađenog hotela *Pljevlja*, bio pitanje prestiža.

ukoliko se ne skrene kod poslastičarnice *Iustitia*, ulica je u narednom dijelu slijepa, tako da se na prostoru između knjižare Kultura i Maksi marketa (nekada *Ekspres*), automobili moraju okrenuti. Nekada i po sedam-osam automobila čeka na okretanje, a sve vrijeme dok omladina šeta ulicom njom kruže i automobili. Mjesta kod knjižare *Kultura* i samoposluge Feniks popularna su upravo zbog toga što se tu ukrštaju dvije putanje, tako da se sa tog mjesta mogu pratiti aktivnosti na oba korzoa.

Fotografija 29. Putanja omladinskog korzoa (desno, crkva Svete Petke i Gimnazija „Tanasije Pejatović")

Veze se sklapaju direktnim kontaktom ili preko posrednika, a do kontakta je dolazilo u školi, kafićima, diskoteci ili na terasama. Mladić odlazi u kafić u kome sjedi djevojka koja mu se sviđa ili obratno, djevojka odlazi u kafić u kome sjedi mladić koji joj se sviđa. Fizički kontakt mladića i djevojke bio je dozvoljen i na mjestima za stajanje i na oba korzoa (i glavnom i „omladinskom"), mada je mladi par vrlo rijetko šetao glavnim korzoom.

Odijevanje svih mladih je slično. Učenici nižih razreda uglavnom nose džins, dok se učenici viših razreda oblače ozbiljnije. Na početku perioda kod djevojki je bilo popularno nošenje helanki. Može

se reći da se mladi koji slušaju alternativnu muziku oblače sportski, dok se mladi koji slušaju komercijalnu muziku oblače ozbiljnije. Muškarci iz prve grupe nose široke pantalone, farmerke ili trenerke, široke majice, sportske jakne i patike. Muškarci iz druge grupe oblače pantalone ili farmerke, cipele, majice, košulje i kožne jakne. Djevojke iz prve grupe nose plitke cipele ili patike, farmerke i sportske jakne, dok djevojke iz druge grupe nose cipele sa štiklom, suknje, pantalone ili uske farmerke i strukirane jakne.

Fotografija 30. Srednjoškolci na početku XXI vijeka

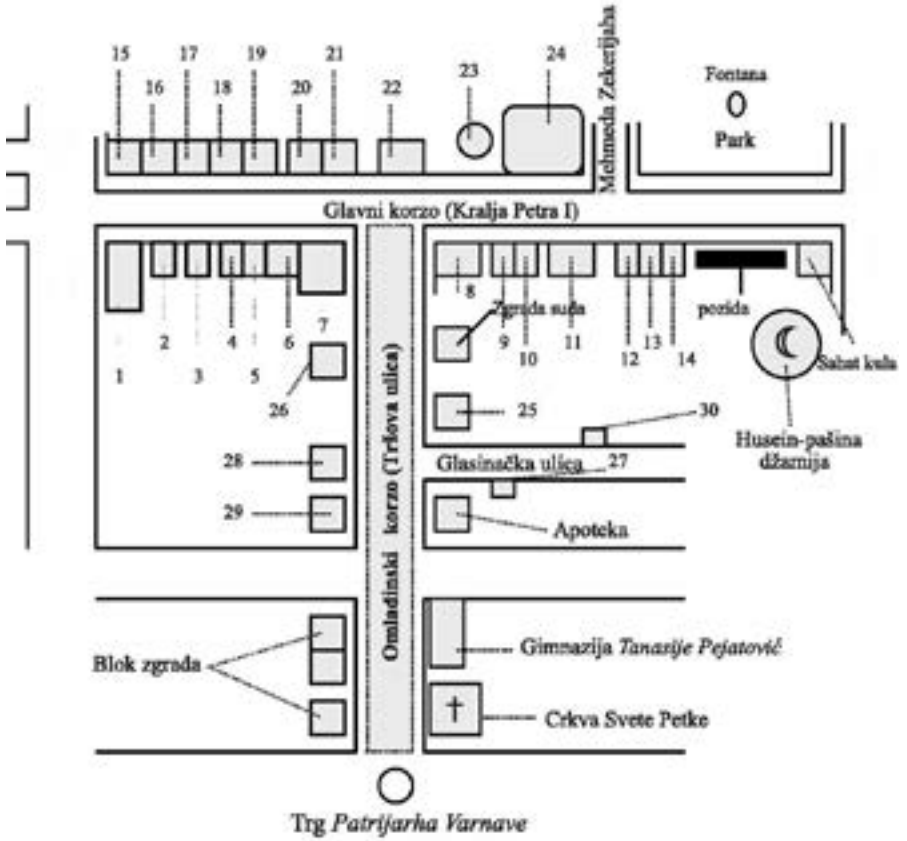

Legenda :

1. Kafana *Zelengora* i kladionica *Meridian*
2. Samoposluga
3. Kafić *Kongo*
4. Apoteka
5. Butik *Eliot*
6. Kafić *Regina*
7. Knjižara *Kultura*
8. Samoposluga
9. Kladionica *Top gol*
10. Butik *Don*
11. Robna kuća
12,13 i 14. Trafike
15. Kafić *Atina*
16. Kladinoca *Fair play*
17. Dragstor
18. Frizerski salon
19. Prodavnica nameštaja
20. Apoteka
21. Mesara
22. Kafić *Sport*
23. Kafić *Hollywood*
24. Hotel *Pljevlja*
25. Kafić *4 sobe*
26. Kafić *Iustitia*
27. Kafić *Art*
28. Kafić *Romansa*
29. Kafić *Pod lipom*
30. Kafić *Tron*

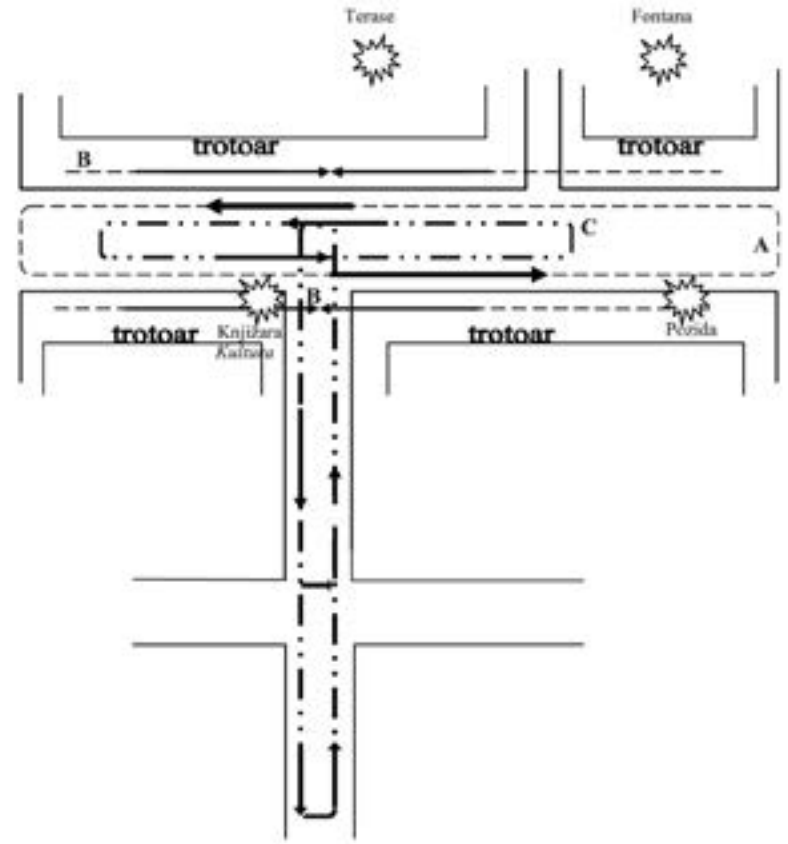

X ZAVRŠNA RAZMATRANJA: PROMJENE NA KORZOU U PERIODU 1930 - 2004. GODINE

a) analiza rezultata dobijenih terenskim istraživanjem

Cilj knjige bio je praćenje promjena prostornog ponašanja na korzou, a analizom je trebalo utvrditi koji su elementi korzoa kroz vrijeme opstali, koji su nestali, koji su vremenom modifikovani, a koji su uvođeni kao novine. Takođe, trebalo je utvrditi sličnosti i razlike u pravilima prostornog ponašanja na korzou u različitim periodima obuhvaćenim istraživanjem.

Prostor korzoa nije se mijenjao i u svim istraživanjem obuhvaćenim periodima, korzo se nalazio u glavnoj ulici – gdje su bili skoncentrisani ugostiteljski, komercijalni i administrativni objekti. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, korzo u glavnoj ulici prestao je da postoji, ali su zaživjela dva manja korzoa – korzo na Varoši i korzo kod Čanovog mosta – na kojima se okupljala omladina iz lokalnih naselja i koja su bila daleko manje posjećena. Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, korzo se opet „vratio" u glavnu ulicu, a jedno vrijeme, paralelno sa njim, postojalo je i nekoliko manjih (lokalnih) korzoa – koji nisu umnogome uticali na broj učesnika glavnog korzoa, a osobito ne na njegov značaj.[52] Od zadnje decenije dvadesetog vijeka, na prostorno ponašanje na korzou utiče pojava „omladinskog korzoa" – kada omladina počinje da mijenja svoju putanju i uz glavnu počinje koristiti i Tršovu ulicu.

Vrijeme korzoa zavisilo je od godišnjeg doba, a na korzo se, u svim istraživanjem obuhvaćenim periodima, izlazilo tokom cijele godine – sa tim da je korzo bio brojniji ljeti. U svim obrađenim periodima, vrijeme odvijanja korzoa je više/manje konstantno. U odnosu na početni period, ono je produženo samo za pola sata, što se može dovesti u direktnu vezu sa klimatskim uslovima koji vladaju u Pljevljima. Naime, prilikom ljetnjeg izlaska na korzo, oko 20 časova, vremenski uslovi su takvi da je boravak u ljetnjoj garderobi prijatan, međutim

52 Posebno su se isticali korzo na Varoši, korzo kod Čanovog mosta i korzo na Žabnjaku.

nakon 22 časa, temperatura naglo počinje da opada. Već nakon 23 sata, ljetnja garderoba postaje nedovoljna za boravak na otvorenom, tako da se nakon 23 časa odlazi kućama ili u kasnijem periodu, u kafane ili kafiće. Kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode, početak zimskog korzoa bio je dva do tri sata ranije, a boravak na korzou kraći – što se opet može dovesti u direktnu vezu sa hladnim zimama koje vladaju u Pljevljima.[53]

Na korzo se izlazilo svakodnevno: bio je najbrojniji vikendom, a od kraja sedamdesetih petkom i subotom. Na korzo su izlazile osobe različite starosti. Do Drugog svjetskog rata, boravak na korzou bio je zabranjen svim srednjoškolcima, a izlazak je zabranjivao i autoritet škole i autoritet roditelja.[54] Prvi izlazak na korzo bio je nakon završene mature. U ovom uzrastu muškarci su mogli odlaziti u kafane, što sa djevojkama nije bio slučaj. One su smjele ući u kafanu samo u pratnji oca, brata ili nekog bliskog rođaka. Svi učesnici su se vraćali sa korzoa oko 22:30 časova.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih počinje se javljati i jedno novo pravilo prostornog ponašanja. Naime, na mjestima za stajanje duž trotoara stajala je omladina (i to u početku samo muškarci, a kasnije su sa njima mogle stajati i djevojke), a stariji i djevojke su šetali. Omladina je ponekad napuštala svoja mjesta za stajanje i uključivala se u šetnju. Uglavnom, omladina je najveći dio vremena na korzou provodila stojeći na svojim mjestima. Šetnja je uvijek bila rezervisana za starije osobe[55] i osobe ženskog pola. Ova karakteristika korzoa zadržala se i do danas. Srednjoškolska omladina nikada nije preovladala korzoom i pored činjenice da su stariji odlazili u kafane. Na korzou između 1970. i 1980. godine, a naročito u ljetnjem periodu,

53 Za vrijeme Drugog svjetskog rata, korzo je bio izmješten iz glavne ulice, a dužinu boravka na korzou na Varoši i korzou kod Čanovog mosta – određivala je dužina dana.

54 Na disciplinu učenika i odgovarajući odnos nastavnika se obraćala posebna pažnja. Početkom 1933/34. godine jedna učenica VIII razreda kažnjena jer je za vreme letnjeg raspusta posjetila zabavu sa igrankom u ovdašnjem oficirskom domu, kafanu Slavija i dnevnu zabavu sa igrankom u ovdašnjoj narodnoj bašti. Koncert đačkog hora zakazan za 22.XII 1933. godine odobren je od Ministarstva pod uslovom da se koncertni dio igranke završi do 20 časova (Petrović 1991: 33).

55 Zbog čega su sedamdesetih godina dobili nadimak „geometri".

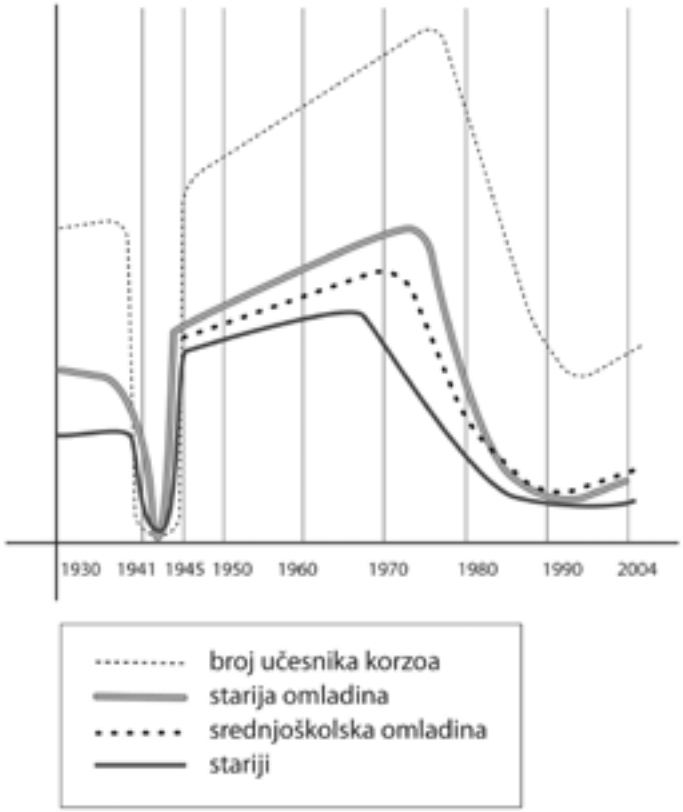

Grafikon 1. Varijacije u broju i starosnoj strukturi učesnika korzoa (aproksimativno)

bio je prisutan ogroman broj ljudi. Stoga, ni kada se kapaciteti u svim ugostiteljskim objektima popune to se nije „osjećalo" na korzou – i dalje je ostajala gužva i ni jedna generacija ili grupa nije se mogla izdvojiti po svojoj brojnosti. Izuzetak je bio period između 22 i 23 časa, kada su stariji već kretali kućama, a na korzou ostajala samo omladina.

Od osamdesetih godina počinju se javljati kafići u kojima se okupljaju mladi, učenici srednje škole i stariji. Kafići nisu bili grupisani u centru grada, kao do tada, već u okolnim naseljima i u njima se najčešće okupljala omladina iz tih naselja. Izmještanje kafića iz centra grada, direktno je uticalo na postepeno odumiranje korzoa. Do tada su

svi ugostiteljski objekti bili smješteni u strogom centru grada, tako da su tu dolazili i mladi i stariji iz svih pljevaljskih naselja. Sada, kada su glavni ugostiteljski objekti u okolnim naseljima, omladina nema potrebu da dolazi u centar grada – tako da i glavna ulica gubi na značaju.

Krajem osmadesetih na korzou se mogu vidjeti uglavnom penzioneri i ozbiljniji ljudi. To se opet može dovesti u vezu sa ugostiteljskim objektima u kojima su se oni okupljali, jer su mjesta njihovog okupljanja i dalje ostala hotel *Pljevlja* i kafana *Ekspres*, koji su se nalazile u strogom centru grada.

Osobenost pljevaljskog korzoa, u svim istraživanjem obuhvaćenim periodima, jeste odsustvo jasno određenog momenta u životu pojedinca koji je uticao na njegovo isključenje iz korzoa. Naime, pored performativnog aspekta korzoa (vidjeti i biti viđen), ova osobenost može se dovesti u direktnu vezu sa dugom tradicijom i simboličkim nabojem pljevaljske čaršije, koji su uslovili da je boravak u glavnoj ulici istovremeno predstavljao i boravak u centru gradskih dešavanja i najbrži način za saznavanje ili prenošenje informacija koje su, iz različitih razloga, bitne za čaršiju. Ne biti u glavnoj ulici i ne šetati korzoom, značilo je ostati van tokova glavnih gradskih informacija, ne predstaviti sebe, ali i ne vidjeti druge. Stoga ne treba da čudi zašto su „pravo“ na korzo polagali predstavnici svih generacija i zašto se njedna starosna kategorija svojom masovnošću nije izdvajala na korzou. Tako, najveći broj ispitanika sa izlascima na korzo nastavio je i nakon zaposlenja ili sklapanja bračne zajednice, kao i nakon rođenja djeteta. Izlasci nisu bili redovni i vremenom su dobijali drugačiju dinamiku, ali su se ipak nastavljali. Žene su se isključivale sa korzoa prije nego njihovi muževi, ali se ne može odrediti jasan momenat kada su prestajale sa izlascima. Uglavnom su i nakon sklapanja braka i rođenja djeteta nastavljale da izlaze na korzo, ali se vremenom broj njihovih izlazaka smanjivao. Tj, isključenje je nastupalo spontano, a kao razlozi su navođene brojne obaveze koje su uticale na udaljavanje od prijateljica i pojava televizije. Za razliku od žena, veliki broj muškaraca nikada se nije u potpunosti isključio iz korzoa, a promjena njihovog prostornog ponašanja na korzou odnosila se prevashodno na različitu kombinaciju statičkih i dinamičkih elemenata. Naime, kao momci uglavnom su

stajali na svojim mjestima, a veoma rijetko su šetali, dok u starijem dobu uglavnom šetaju, a veoma rijetko stoje.

U svim istraživanjem obuhvaćenim periodima, poznanstva su sklapana na generacijskoj osnovi i vezana su za školski razred, radno mjesto, susjedstvo, klasnu i potkulturnu pripadnost. Uglavnom se izlazi u polno homogenom društvu, a krajem šezdesetih počinje se izlaziti i u polno heterogenim društvima. Kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode, parovi su na korzo izlazili samo ukoliko je veza ozbiljna, a fizički kontakt svodio se na to da djevojka drži muškarca ispod ruke. Na korzo su često izlazili i bračni parovi.

Putanja kretanja na korzou: U svim istraživanjem obuhvaćenim periodima kreće se desnom stranom u odnosu na pravac svog kretanja. Putanjom se uvijek kretalo u pravcu sjever – jug[56] i tu putanju nije bilo dozvoljeno presijecati, odnosno nije se smijelo kretati poprečno, u pravcu istok – zapad. Primjera radi, sedamdesetih godina, ukoliko je neko stojao na trotoaru sa jedne strane ulice, a trebalo da ode na drugu stranu (preko puta), on se morao prvo uključiti u šetnju i kad dođe do tog mjesta, isključiti.

Stariji su uvijek vodili računa o svome okretanju kada dođu do kraja putanje. To je bilo lagano, gotovo ritualno polukružno okretanje (slično vojničkom). Svi iz društva okretali su se u isto vrijeme, tako da onaj ko se nalazio sa lijeve, nakon okretanja, nalazi se sa desne strane. Kada se okrenu, narednih nekoliko metara kretali su se blago udesno, tako da se nije pravila gužva prilikom okretanja. Ova pravila su, kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode, učili mlađi od starijih.

Nakon ponovnog „oživljavanja“ korzoa, krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog vijeka, tih pravila pridržavali su se uglavnom stariji učesnici korzoa. Srednjoškolci i mlađi kada prođu korzoom, koračaju mnogo brže i ne vode računa da se kreću desnom stranom. Oni se sada često naizmjenično kreću i zastaju na svojoj putanji, zbog čega se često sudaraju sa starijim učesnicima korzoa. Takođe, ne vode računa ni o okretanju. Sada je njihovo okretanje grublje i zahtijeva mnogo više prostora na ulici.

56 Zbog blagog odstupanja (oko tri stepena), preciznije bi bilo jugozapad – sjeveroistok.

Početkom osamdesetih omladina počinje da skraćuje svoju putanju. Više nisu šetali do samog dna korzoa, već samo do mjesta na kome se ulica Narodne revolucije uključuje u putanju korzoa. Mladi su skraćivali putanju i na gornjem kraju korzoa. Okretali su se desetak metara niže od starijih. Početak skraćivanja korzoa bio je prvi nagovještaj njegovog nestajanja.

Kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode nije bilo uzdužne segmentacije korzoa (osim što se prostor na oba trotoara koristio kao prolazna putanja). Postojala je jedna jedina putanja kojom su se kretali svi učesnici, sa tim da je omladina najveći dio vremena provodila na mjestima za stajanje.

Mjesta za stajanje kao aspekt korzoa se počinju javljati pedesetih, a krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih nastaje prava ekspanzija mjesta za stajanje. Mjesta su se nalazila ispred ulaska u svaki trgovinski, zanatlijski ili ugostiteljski objekat, a na njima se okupljala omladina – i to na osnovu generacijske pripadosti, susjedskih ili rodbinskih odnosa i školskog razreda. Sve vrijeme najpopularnija mjesta nalazila su se na trotoarima u centralnom dijelu, sa obje strane korzoa, a na njih su pravo imali svršeni srednjoškolci i studenti, tako da su srednjoškolci potiskivani sa tih mjesta. Zanimljivo je mišljenje nekih ispitanika koji su zapamtili korzo iz vremena kada on nije imao mnogo mjesta za stajanje. Oni pojavu mjesta za stajanje, naročito dobacivanje muškaraca djevojkama koje šetaju, vrednuju negativno i smatraju je degradacijom nekadašnjeg korzoa. Sedamdesetih godina, mjesta za stajanje srednjoškolaca su se nalazila duž pozide u donjem dijelu korzoa, a zbog straha od profesora, taj dio im je odgovarao jer je bio slabije osvijetljen.

Sredinom osamdesetih godina broj mjesta za stajanje drastično se smanjuje. Ona se takođe nalaze ispred ulaska u ugostiteljseke i trgovinske objekte, ali su sada mnogo manje posjećena. Devedesetih godina srednjoškolci se počinju okupljati na terasama koje su se nalazile pored hotela Pljevlja, na mjestu gdje su se nalazile dvije fizički odvojene terase, koje su bile malo izdignute u odnosu na glavnu ulicu. Obje terase u sredini su imale cvjećnjake koji su bili ograđeni betonskim zidom pogodnim za sjedenje. Terase su sa tri strane bile ograđene pozidom

pogodnom za sjedjenje, a jedna strana je bila otvorena prema trotoaru glavne ulice, tako kada se terase popune, srednjoškolci su se okupljali na trotoaru ispred njih. U ovom periodu (a i danas) najpopularnije mjesto za stajanje nalazilo se ispred knjžare *Kultura*, tj. na raskrsnici glavne ulice i Tršove.

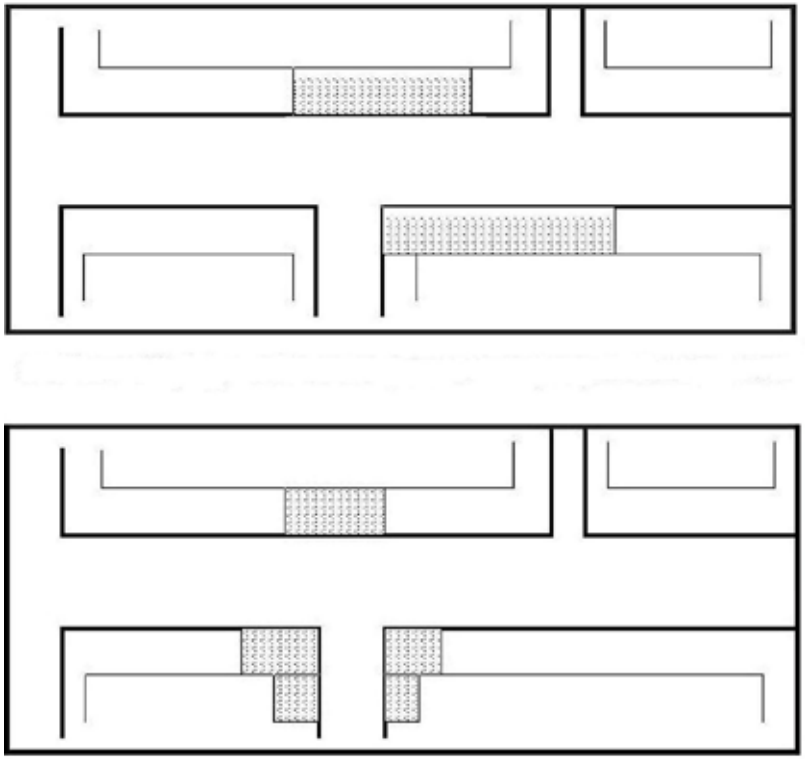

Najbolje vrednovana mjesta za stajanje od 1960. do 1990. godine (Grafikon 2) i nakon 1990. godine (Grafikon 3)

Krajem devedesetih i početkom dvijehiljaditih najpopularnije mjesto za stajanje nalazilo se ispred knjižare *Kultura*, na mjestu gdje se ukrštaju „glavni" i „omladinski" korzo i sa kog se može pratiti situacija na oba korzoa. Na mjesto kod *Kulture* pravo imaju svršeni srednjoškolci, studenti, sportisti, učenice i učenici viših razreda srednje škole (uglavnom Gimnazije). Takođe, ljeti se tu okupljaju i stariji

ljudi. Nakon izgradnje modernog kafića Hollywood, na mjestu gde su nekada bile terase, srednjoškolska omladina se pomjerila na trotoar između kafića *Hollywood* i *Sport.*

Sužavanje najbolje vrednovanih mjesta za stajanje (grafikoni 2 i 3) u periodu nakon 1990. godine može se objasniti smanjenjem broja učesnika korzoa. U ovom periodu dolazi i do otvaranja modernih kafića u centru grada, a najpopularniji kafići su se nalazili u Tršovoj ulici, tako da ona nakon 1990. godine dobija na značaju i krajem devedestih i početkom dvijehiljaditih na njoj se počinje odvijati „omladinski" korzo. Zbog toga, najbolje vrednovana mjesta za stajanje pomjeraju se na prostor sa koga se istovremeno može pratiti situacija i ulici Kralja Petra I i Tršovoj ulici.

Pravom na mjesta za stajanje izražava se razlika u prostornom ponašanju u odnosu na pol. Naime, sve do sedamdesetih godina na mjestima za stajanje nalazili su se isključivo muškarci, a nakon tog perioda, njima se mogu priključiti i djevojke. One su mogle stajati samo sa muškarcima, nikada same. Pravom na mjesta za stajanje izražava se i starosna diferencijacija. Kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode, pravo na najbolja mjesta imali su svršeni srednjoškolci i studenti, a nekada i učenici viših razreda srednje škole, uglavnom Gimnazije. Najbolja mjesta za stajanje nalazila su se u neposrednoj okolini mjesta na kome se Tršova ulica uključuje u glavnu, a to je bio i najbolje osvijetljen prostor ulice. Na njih su pravo imali svršeni srednjoškolci i studenti, a u kasnijim periodima i stariji gimnazijalci. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih, broj mjesta za stajanje se smanjuje, a najveći broj njih nestaje. Od sredine devedesetih opet dolazi do povećanja broja mjesta za stajanje i povećanja broja osoba na njima.

Iako su gotovo sva društva koja su stajala na mjestima za stajanje bila konfesionalno heterogena, od samog početka formiranja mjesta za stajanje, primjećuje se veće prisustvo pravoslavnog stanovništva u gornjem, a muslimanskog stanovništva u donjem djelu korzoa. Ova pojava može se dovesti u vezu sa rasporedom sakralnih objekata u gradu, jer je crkva Svete Petke smještena bliže gornjem djelu korzoa, a Husein-pašina džamija je smještena na samoj ivici donjeg djela korzoa. Takođe, ista pojava može se dovesti u vezu i sa prostornim rasporedom

stanovništva u gradu. Naime, prije velike izgradnje Pljevalja (1975-1985) naselja koja su gravitirala prema gornjoj granici korzoa dominantno su bila naseljena pravoslavnim stanovništvom, dok su naselja koja su bila naseljena muslimanskim stanovništvom, gravitirala prema donjoj granici korzoa. Tako, učesnici korzoa koji su dolazili sa gornje strane, zauzimali bi mjesta bliže gornjoj granici korzoa, dok su učesnici korzoa koji su dolazili sa donje strane, zauzimali mjesta bliže donjoj granici.[57]

Odijevanje na korzou: U periodu do Drugog svjetskog rata odijevanjem je izražavana razlika između mladih koji idu u srednju školu i onih koji su završili školovanje. Od osamdesetih godina, odijevanjem se izražava potkulturna pripadnost. Do Drugog svjetskog rata, srednjoškolska omladina bila je u obavezi da nosi uniforme u školi i van nje. Djevojke su nosile duge crne uniforme od atlasa, a na glavi su imale beretke sa izvezenim brojem razreda i brojem odjeljenja. Mladići su nosili crne kapute, a na glavama kačkete sa izvezenim brojem razreda i odjeljenja. Djevojke iz zanatlijske škole nosile su crne kecelje sa bijelom kragnom. Nakon rata ukida se obaveza nošenja uniformi u školi i van nje, a djevojke su u školi morale nositi kecelje, teget ili crne boje, duže ili kraće, sa izvezenim brojem razreda i odjeljenja na rukavu. Sredinom sedamdesetih i ova obaveza se ukida.

Odijevanje onih koji su završili srednju školu u periodu do šezdesetih, a od ovog perioda i svih mladih, u zavisnosti je od modnih trendova. Najstariji učesnici korzoa su se kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode oblačili na sličan način – nosili su tamna odijela, košulje uglavnom bijele boje i kravate, a na nogama su imali cipele.

Do 1940. godine i muškarci i žene često su nosili šešire, a žene

57 Na moje pitanje informantima da objasne da li je postojala podeljenost muslimanskog i pravoslavnog stanovništva na korzou, veliki broj informanata odgovarao je da toga nikada nije bilo. Međutim, na moje naredno pitanje, da li su se tada, kao i danas u donjem delu korzoa okupljali pretežno muslimani, veliki broj njih je odgovorio potvrdno. Niko od informanata nije imao objašnjenje zašto je bio takav prostorni raspored. Među informantima su bila i četvorica koja i danas stoje na donjem delu korzoa. Na moje pitanje zašto stoje baš na tom mjestu, oni nisu naveli konkretan razlog, već su odgovorili "da je to navika". Pod uticajem rada Vesne Vučinić i Smiljane Antonijević "*Društvena funkcija i simbolika beogradskog korzoa u vreme Kraljevine Jugoslavije*", ja sam ovu pojavu doveo u vezu sa rasporedom sakralnih objekata u Pljevljima i sa prostornim rasporedom stanovništva u gradu.

su na rukama imale i rukavice. Muškarci su nosili odijela, a djevojke haljine i suknje, obavezno do ispod koljena. Od 1945. do 1960. godine muškarci nose odijela, a djevojke suknje i komplete do ispod koljena. Tokom šezdesetih, muškarci počinju nositi pantalone sa košuljom i džemperom, a djevojke suknje do iznad koljena – a vremenom se dužina ženskih suknji skraćuje. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih i kod muškaraca i kod žena su naročito popularne pantalone tzv. „zvoncare", koje su se pri dnu širile. Kod muškaraca u tom periodu popularna je i duga kosa. Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih mladi oba pola počinju nositi farmerke i od tada u odijevanju omladine oba pola preovladava džins. Od sredine osamdesetih, odijevanjem se izražava potkulturna pripadnost, a jedina organizovana i brojna potkultura bili su „hevimetalci". Oni su nosili izblijedjele i pocjepane teksas farmerke i jakne sa nalijepljenim imenima i amblemima grupa koje slušaju. Takođe su nosili i kožne jakne, upadljivo strukirane. Na nogama su imali „martinke" ili vojničke čizme.

Tokom svih istraživanjem obuhvaćenih perioda jedna karakteristika odijevanja nije se mjenjala – svi su na korzo oblačili najbolju garderobu, tj. garderobu koju su u tom trenutku diktirali modni trendovi.

Prostorno ponašanje najvećim promjenama bilo je izloženo u drugoj polovini šezdesetih i početkom i krajem devedesetih. Naime, u drugoj polovini šezdesetih javlja se mnogo više mjesta za stajanje, koja su se nalazila duž obje strane trotoara, a osamdesetih godina zapaža se skraćivanje putanje od strane omladine. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, korzo je potpuno prestao da postoji. Njegovu funkciju za omladinu preuzimaju kafići, a na korzou ostaju samo stariji ljud. U drugoj polovini devedesetih, omladina ponovo počinje da se vraća na korzo, a njima se masovnije priključuju i stariji. Zamiranje i ponovno oživljavanje korzoa: Od momenta kada se korzo počinje javljati kao neformalna socijalna institucija, imamo stalnu tendenciju povećanja broja njegovih učesnika, koja se poklapa sa povećanjem broja stanovnika u Pljevljima – naročito u gradskom jezgru – a period od šezdesetih do osamdesetih godina je period u kome pljevaljski korzo dostiže svoj vrhunac, bar kada je u pitanju broj

učesnika.[58]

Od prvog obrađenog perioda (1930 – 1941), do osamdesetih godina dvadesetog vijeka, glavni ugostiteljski objekti bili su smješteni u glavnoj ulici ili u njenoj neposrednoj blizini. Od osamdesetih godina XX vijeka, počinju se javljati novi oblici zabave. U prvom redu to je pojava kafića, koji svoj vrhunac (kada je u pitanju njihov broj) dostižu krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. U tom periodu, sa jedne strane imamo degradaciju gotovo svih ugostiteljskih objekata koji su bili u državnom vlasništvu, a sa druge, procvat dobro opremljenih privatnih kafića. Najveći broj njih bio je izmješten van centra grada, tako da je svako naselje imalo po nekolika kafića u kojima se okupljala pretežno omladina iz tih naselja. Stoga nije bilo potrebe da omladina dolazi u centar grada da bi se zabavila. Samim tim, glavna ulica gubi na svom značaju i korzo polako nestaje, a jedan od prvih nagovještaja nestanka korzoa je skraćivanje njegove putanje od strane omladine.

Zbivanja iz prve polovine devedesetih godina, u Pljevljima su uslovila nepovoljnu bezbjedonosnu situaciju (zbog blizine granice sa BiH), tako da su često na snazi bili policijski časovi, kao i zabrana rada kafića u večernjim satima. Zbog toga, kao i zbog materijalne oskudice karakteristične za period početka devedestih godina, kafići prestaju da donose željenu dobit svojim vlasnicima, tako da dolazi do njihovog zatvaranja. Nakon normalizovanja stanja, u drugoj polovini devedesetih godina, dolazi do ponovnog vraćanja zabavnog života u centar grada (otvaranje kafića i sportskih kladionica) što vodi većem gravitiranju ljudi ka glavnoj ulici – tako da se od druge polovine devedesetih godina, povećava broj učesnika korzoa i na njemu se opet mogu vidjeti pripadnici svih generacija.

Budućnost korzoa u Pljevljima: Kao trgovački, društveni i kuturni centar grada, glavna ulica oduvijek je bila prostor osobite simboličke vrijednosti u Pljevljima – što je uslovilo vječito gravitiranje ljudi ka njoj – a pretpostavka je da će i u budućnosti glavna ulica i prostor oko nje predstavljati najfrekventniji dio grada. Međutim, na osnovu današnjeg

58 Svi ispitanici iz ovog perioda su u prvi plan isticali brojnost korzoa. Najveći broj njih je počinjao svoje kazivanje riječima: „To je bila neopisiva gužva...".

izgleda užeg centra grada, nikako se ne može pretpostaviti da su Pljevlja najveći i najperspektivniji industrijski centar Crne Gore niti da su preko dva i po vijeka bila prijestoni grad hercegovačkog sandžaka i jedan od njegovih značajnijih trgovačkih i obrazovnih centara. Stoga, u bilo kojem smjeru i bilo kojim intenzitetom da se bude kretao budući razvoj Pljevalja, on će svakako biti nepotpun bez značajnog uređenja i modernizovanja glavne ulice i šireg prostora oko nje, kao i vraćanja dijela duga starim Pljevljima kroz izgradnju ambijentalne cjeline Stare čaršije. Lijepo i moderno uređen centar grada zasigurno bi bio mnogo ugodniji za provođenje slobodnog vremena, privukao bi veći broj posjetilaca i predstavljao bi dopadljivu turističku cjelinu, prikladnu za valorizovanje kulturno-istorijskog nasleđa Pljevalja.

b) diskusija

Cilj ovog dijela rada je određivanje opštih karakteristika i specifičnosti korzoa u Pljevljima, u poređenju sa korzoom u već proučenim gradovima i u različitim vremenskim periodima. Rezultati ovog rada, u tom smislu biće poređeni sa rezultatima istraživanja u Beogradu, Novom Pazaru, Dubrovniku i Smederevskoj Palanci. Komparativnom analizom prostora, vremena, statičkih i dinamičkih aspekata korzoa, kao i odijevanja i društvenih grupa uključenih u korzo, željeli smo utvrditi opšte karakteristike i osobenosti korzoa u pomenutim gradovima i u različitim periodima.

Prostor dešavanja korzoa su ulice od izuzetnog značaja, a vrijeme zavisi od godišnjeg doba, radnih dana i starosti. U periodu prije Drugog svjetskog rata u Beogradu, Smedederevskoj Palanci i Pljevljima, vrijeme izlaska na korzo se mijenja u zavisnosti od godišnjeg doba. U Beogradu i Smederevskoj Palanci, ono je u hladnijem periodu pomjereno sat vremena ranije, nego u toplijem periodu, dok u Pljevljima ta razlika iznosi oko tri sata.

Vesna Vučinić i Smiljana Antonijević pišu da se u Beogradu između dva svjetska rata izlazilo svakoga dana, ali najviše subotom (Vučinić, Antonijević 1998: 88). U Smederevskoj Palanci se izlazilo svakodnevno do kraja pedesetih, a korzo je bio najbrojniji subotom

i nedeljom. Sa svakodnevnim izlascima prestaje se šezdesetih, dok su sedamdesetih glavni dani za izlaske petak i subota (Miloradović 2002: 58). U Pljevljima se kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode izlazilo svakodnevno. Do sedamdesetih godina korzo je bio najbrojniji subotom i nedeljom, a od sedamdesetih glavni dani za izlazak su petak i subota.

U Beogradu, između dva svjetska rata najmlađi učesnici korzoa izlaze u isto vrijeme kada i odrasli, a srednjoškolcima je bio zabranjen boravak na ulici nakon 20 časova (Vučinić, Antonijević 1998: 89). U Smederevskoj Palanci do pedesetih godina stoji ista zabrana za srednjoškolce. Svi učesnici korzoa izlaze u isto vrijeme, a nakon povlačenja odraslih i srednjoškolaca, na korzou ostaju mladi od 18 do 35 godina (Miloradović 2002: 58). U Pljevljima u ovom periodu srednjoškolskoj omladini bio je zabranjen boravak na ulici nakon 20 časova, a zabrana se osobito odnosila na glavnu ulicu, koju su srednjoškolci često izbjegavali i tokom dana.

U Beogradu, između dva svjetska rata, uzrast učesnika korzoa kreću se od 14 do 50 godina (Vučinić, Antonijević 1998: 89). U Smederevskoj Palanci se u ovom periodu uključivalo nešto kasnije, odnosno sa šesnaest, sedamnaest godina, dok je gornja starosna granica ista kao u Beogradu (Miloradović 2002: 58). U Pljevljima, između dva svjetska rata, prvi izlasci na korzo počinjali su nakon završene mature, a ne može se odrediti gornja granica starosne dobi njegovih učesnika – na korzo su izlazili mladi, osobe srednje životne dobi, ali i penzioneri.

U Beogradu, na korzo u Knez Mihailovoj ulici izlaze pripadnici srednje klase (Vučinić, Antonijević 1998: 95). Niža klasa nije dolazila na ovaj korzo, već je posjećivala korzoe bliže svojim stambenim četvrtima, na periferiji grada. Viša klasa nije dolazila na korzo već odlazi u elitne klubove (Vučinić, Antonijević 1998: 93-96). U Smederevskoj Palanci, u ovom periodu, na korzo izlaze pripadnici svih klasa. Ona teritorijalno nije velika te nema udaljenih krajeva grada, niti su postojali klubovi namijenjeni isključivo višoj klasi. U Pljevljima, u ovom periodu, na korzo izlaze takođe pripadnici svih klasa. U glavnoj ulici i prostoru oko nje postojalo je više kafana, ali nijedna nije bila namijenjena isključivo eliti. U kafane su dolazili pripadnici svih klasa, ali ljudi

koji su zauzimali visoke položaje u lokalnoj hijerarhiji dominantno su se okupljali u *Slaviji* i *Srpskom kralju*.

Mladi su na korzo u Beogradu izlazili pretežno u polno homogenim, ali nerijetko i u polno heterogenim grupama (Vučinić, Antonijević 1998: 91). U Smederevskoj Palanci češće se izlazi u istopolnom društvu do šezdesetih, kada slabi kontrola ponašanja omladine na korzou – ponašanje postaje slobodnije, društva mješovita (Miloradović 2002: 59). U Pljevljima se u početku obavezno izlazilo u polno homogenim društvima, od sedamdesetih godina društva koja izlaze na korzo često su polno heterogena.

U Beogradu, između dva svjetska rata nakon večernjeg korzoa najveći broj učesnika odlazi kućama. Mlađi bračni parovi povremeno odlaze u restorane (Vučinić, Antonijević 1998: 91). U Smederevskoj Palanci u istom periodu srednjoškolska omladina i djevojke koje su završile školovanje nakon korzoa odlaze kućama, a muškarci koji su završili školovanje odlaze u kafane (Miloradović 2002: 59). U Pljevljima, između dva svjetska rata, srednjoškolska omladina nije izlazila na korzo, a mladići i djevojke, koji su završili srednju školu, odlazili su na igranke koje su organizovane povremeno. Djevojke sa završenom srednjom školom, nakon korzoa odlazile su kućama, a muškarci takođe kućama ili u kafane. Prije Drugog svjetskog rata, organizovane su igranke na kojima srednjoškolskoj omladini nije bilo dozvoljeno prisustvo. Sa druge strane, nakon rata takođe su organizovane igranke, a na neke od njih dolazila je isključivo srednjoškolska omladina, a ponekad se na igranke odlazilo nakon korzoa. Od šezdesetih godina, djevojke koje su završile školovanje, češće odlaze u kafane i bez muškog društva, a osamdesetih se pojavljuju kafići u koje odlaze mladi oba pola.

U Beogradu, između dva svjetska rata, upoznavanje mladih je obavljano van korzoa, preko trećeg lica (Vučinić, Antonijević 1998: 91). U Smederevskoj Palanci upoznavanje momka i djevojke dešava se preko posrednika, a kako šezdesetih godina ponašanje omladine postaje slobodnije, mladić djevojci ili djevojka mladiću, mogu prići na korzou. Do ovog perioda nema fizičkog kontakta u javnosti, a u narednim par šeta držeći za ruke ili zagrljen. Do druge polovine četrdesetih, mladi koji su u ozbiljnoj vezi, kreću se sjeveroistočnom stranom trotoara koja je manje posjećena, a nakon toga nema razlike u putanji mladih koji su u vezi od onih koji to nisu. U Pljevljima je sve do šezdesetih godina najveći broj veza počinjao „pogledivanjem". Djevojka i mladić bi šetali odvojeno, svako sa svojim društvom i u prolazu bi se pogledivali. Ukoliko djevojka ili mladić nisu bili zainteresovani, oni bi sklonili pogled. Na ovaj način osjećalo se ko se kome sviđa, a na kraju bi mladić prišao svojoj izabranici i njenim drugaricama i zamolio ih da prošeta korzoom sa njima. Nakon toga bi djevojku otpratio kući i stajao sa njom ispred kapije – sve to vrijeme nije dolazilo do fizičkog kontakta između njih dvoje. Par, čak i ako je u ozbiljnoj vezi, nije ispoljavao emocije na korzou. Nije bilo držanja za ruke niti grljenja, a kada izađu zajedno, šetali su jedno pored drugog. Ukoliko je veza u ozbiljnoj fazi, fizički kontakt muškarca i djevojke svodio se na to da djevojka drži muškarca ispod ruke. Upoznavanje mladih obavljano je i preko terećeg lica.

U Beogradu između dva svjetska rata na korzou se kreće u smjeru kazaljke na satu (Vučinić, Antonijević 1998: 90). U Smederevskoj Palanci kreće se desnom stranom u odnosu na pravac svog kretanja, odnosno suprotno od smjera kazaljke na satu (Miloradović 2002: 60). U Pljevljima se obavezno kretalo desnom stranom kolovoza u odnosu na pravac sopstvenog kretanja, a okretanje je bilo gotovo ritualno, slično vojničkom.

U Beogradu između dva svjetska rata odrasli učesnici korzoa imali su dužu putanju u odnosu na omladinu (Vučinić, Antonijević 1998: 90). Vesna Vučinić u knjizi Prostorno ponašanje u Dubrovniku", na osnovu sjećanja učesnika korzoa iz 1930. godine piše da su i u ovom periodu (kao i u periodu sedamdesetih godina) najdužu putanju imali Konavljani, te da dužina putanje u Dubrovniku zavisi od gradskog odnosno vangradskog porjekla stanovništva, a sekundarno od njegove starosti (Vučinić 1999: 201-202). U Smederevskoj Palanci od osamdesetih dužina putanje zavisi od starosti učesnika kada omladinski korzo trpi skraćenje, dok putanja odraslih ostaje nepromijenjena. Do tada je ista za sve učesnika korzoa (Miloradović 2002: 60). U Pljevljima je putanja korzoa bila ista za sve njegove učesnike, dok od osamdesetih godina omladina počinje da skraćuje svoju putanju sa obje strane kor-

zoa.

U svim radovima navodi se podjela korzoa na segmente. Vesna Vučinić i Smiljana Antonijević navode da su se tokom popodnevnog korzoa njegovi učesnici kretali istočnom stranom Ulice kneza Mihaila, a odrasli zapadnom (Vučinić, Antonijević 1998: 97). Mlađi su učili pravila prostornog ponašanja dok su ih odrasli nadgledali. U Smederevskoj Palanci u ovom periodu odrasli su se kretali jugozapadnom stranom trotoara, a omladina (sve starosne kategorije) se kretala kolovozom. Odrasli su u Smederevskoj Palanci na ovaj način pratili ponašanje omladine. Istovremeno dešavanje ova dva korzoa traje do šezdesetih godina kada se vreme izlaska omladine pomjera na kasnije sate, a vrijeme korzoa kojim se kreću odrasli ostaje nepromijenjeno, tako da se ova dva korzoa odvijaju istovremeno. U Pljevljima kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode, nema uzdužne segmentacije korzoa, a svi učesnici, od najmlađih do najstarijih, kretali su se kolovozom. Izuzetak se počinje javljati krajem devedestih i početkom dvijehiljaditih, kada se Tršova ulica počinje javljati kao omladinsko šetalište.

O mjestima za stajanje u Beogradu između dva svjetska rata se ne govori. U Smedervskoj Palanci mjesta najveće vrijednosti se nalaze duž one polovine korzoa koja opstaje nakon njegovog skraćenja. Do kraja Drugog svjetskog rata, ona se nalaze na jugozapadnoj, a od ovog perioda, na sjeveroistočnoj strani trotoara. U Smederevskoj Palanci djevojke na mestima za stajanje stoje, ako su u muškom društvu, od osamdesetih, a do tada nemaju nikakvo pravo na njih. U Pljevljima u ovom periodu mjesta za stajanje nisu postojala.

U Beogradu, između dva svjetska rata, školska omladina je nosila kape sa oznakom škole i razreda, a učesnici večernjeg korzoa oblačili su najljepšu garderobu koja im je bila na raspolaganju (Vučinić, Antonijević 1998: 93). U Smederevskoj Palanci srednjoškolska omladina nosi uniforme do kraja pedesetih kada se odijevanje onih koji idu u školu i onih koji su završili školovanje približava. U Pljevljima je srednjoškoska omladina nosila uniforme do četrdeseih godina, kada prestaje obaveza nošenja uniformi van škole. Srednjoškolska omladina nije izlazila na korzo, a ostali učensnici su za korzo oblačili svoji najljepšu garderobu.

U periodu između 1945-1960. godine na korzo u Smederevskoj Palanci se izlazilo svakodnevno, a korzo je bio najbrojniji subotom i nedeljom. U toplijem periodu se izlazilo u 19, u zimskom periodu u 18 časova, a srednjoškolci su na korzou mogli ostati do 20 sati kada im je boravak na ulici zabranjivao autoritet škole. Oni koji su završili školovanje ostajali su najduže, do 22 časa (Miloradović 2002: 29). U Pljevljima, u periodu između 1945-1960 godine na korzo se izlazilo svakodnevno. Ljeti se izlazilo oko 20, a ostajalo najkasnije do 23 časa, doke se zimi izlazilo oko 17 i ostajalo do 19 časova. Srednjoškolci su se polako počinjali uključivati u korzo, a vrijeme njihovog boravka na korzou nije se razlikovalo od vremena boravka ostalih učesnika korzoa.

U periodu između 1945-1960. godine u Smederevskoj Palanci korzo je bio podijeljen na dva uzdužna segmenta. Kolovozom se kretala omladina, a jugozapadnom stranom su se kretali oni koji nisu integrisani u strukruru korzoa. Na sjeveroistočnoj strani nalazila su se mjesta za stajanje (Miloradović 2002: 28). Do šezdesetih godina na korzou u Smederevskoj Palanci bili su prisutni i odrasli, a vrijeme njihovog izlaska i vrijeme trajanja omladinskog korzoa je isto, stim što su se ova dva korzoa dešavala na različitim stranama ulice (Miloradović 2002: 52). U ovom, kao i u narednim periodima, na korzou u Pljevljima bili su pristupni predstavnici svih generacija i svi su se kretali istom putanjom – kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode nije postojala uzdužna segmentacija korzoa.

U periodu između 1945-1960. godine u Smederevskoj Palanci pravo na mjesta za stajanje imali su muškarci koji su završili srednju školu (Miloradović 2002: 55). U Pljevljima u početku ovog perioda mjesta za stajanje nije bilo, a krajem ovog perioda u donjem dijelu korzoa počinju se javljati prva mjesta za stajanje.

Sklapanje veza među mladima u Smederevskoj Palanci u periodu između 1945-1960. godine odvijalo se uglavnom preko posrednika. U istom periodu u Pljevljima je i dalje ostao karakterističan način sklapanja veza, pogledivanjem, kao i preko posrednika.

U periodu između 1945-1960. godine razlika srednjoškolske omladine i mladih koji su školovanje završili očitavala se i u odijevanju. Srednjoškolci su u školi i van nje nosili uniforme sa brojem razreda. U

Pljevljima u ovom periodu srednjoškolci nisu morali nositi uniforme van škole, a na korzo su oblačili najbolju garderobu koju su imali u tom trenutku.

U periodu između 1960-1970. godine u Smederevskoj Palanci vrijeme izlaska svih mladih na korzo je isto. U ljetnjem periodu korzo trajalo je od 20 do 22 časa. Zimi se na korzo izlazilo i sa njega vraćalo oko sat vremena ranije (Miloradović 2002: 34). U periodu sedamdesetih godina u Dubrovniku korzo je počinjao oko 19 i trajao je do 20:30, a ljeti do 22:30 časova (Vučinić 1999: 211). U ovom periodu korzo je u Pljevljima počinjao oko 20 i trajao najkasnije do 23 časa, dok je zimi korzo počinjao oko 18 i trajao do 20 časova. I u Smederevskoj Palanci (Miloradović 2002: 34) i Dubrovniku (Vučinić 1999: 212), kao i u Pljevljima, svi učesnici korzoa kretali su se obavezno desnom stranom u odnosu na pravac kretanja

U periodu između 1960-1970. godine dužina putanje korzoa u Smederevskoj Palanci i Pljevljima ostaje nepromijenjena i ista je za sve učesnike. U Dubrovniku sedamdesetih godina putanju korzoa skraćuju mlađi, produžuju stariji, a najdužu putanju su imali Konavljani, te ona u Dubrovniku zavisi od gradskog, odnosno vangradskog porijekla stanovništva, a sekundarno od njegove starosti (Vučinić 1999: 201-202). U Smederevskoj Palanci i Dubrovniku postoji uzdužna segmentacija korzoa. U Smederevskoj Palanci jugozapadna strana je prolazna, kolovozom se kreće omladina, a sjeveroistočnom stranom se kreće u žurbi i na njoj se nalaze mjesta za stajanje (Miloradović 2002: 54). U Dubrovniku sedamdesetih godina postoji središnja trasa korzoa po kojoj šetaju građani u javno odobrenim vezama -bračnim, vjereničkim ili prijateljskim. Središnja trasa je pozitivno vrednovana od strane opšteg građanstva. Dvije bočne strane se oprečno vrednuju, i to tako što je sjeverna strana pozitivna, a južna negativna (Vučinić 1999: 208).

U toku šezdesetih i sedamdesetih godina u Smederevskoj Palanci pravo na najbolja mjesta na korzou imali su muškarci koji su završili srednju školu i stariji gimnazijalci. Najbolja mjesta nalazila su se ispred kafane Lovac i zgrade pošte. U ovom periodu javljaju se grupe koje su okarakterisane kao marginalne. To su bili hipici, čije je ponašanje i izgled nailazilo na osudu čaršije, a njihova mjesta nalazila

su se u graničnom pojasu korzoa (Miloradović 2002: 56). U Dubrovniku su ranije samo muškarci imali prava na mjesta za stajanje, a za vrijeme istraživanja prava na mesta za stajanje imaju i ženska društva (Vučinić 1999: 205). Pozitivno vrednovani segmenti su centralni dio užeg Straduna i čitava njegova sjeverna trasa, a stepen pozitivne vrijednosti smanjuje se od centra ka periferiji. Negativno vrednovani segmenti su periferija užeg Straduna i njegova uža trasa, vrh i dno Straduna. Periferni dio užeg Straduna i njegova južna trasa prepušteni su pripadnicima gradskih marginalnih grupa, a vrh i dno pripadnicima vangradskih grupa. Svrha ovog segmentiranja je razlikovanje gradskih „frajera“ od gradskih marginalaca, i stanovnika grada od stanovnika njegove okoline (Vučinić 1999: 208). U ovom periodu, u Pljevljima dolazi do javljanja velikog broja mjesta za stajanje duž korzoa, a razlog tome je uređenje trotoara sa obje strane ulice. Najbolje vrednovana mjesta za stajanje nalazila su se na širem prostoru raskrsnice na kojoj se Tršova ulica uključuje u glavnu, a idući ka vrhu i dnu korzoa njihova vrijednost opada. Na centralnom dijelu, duž obje strane trotoara, nalazi se najveći broj mjesta za stajanje i ona su najposjećenija. Idući ka vrhu ili dnu, broj mjesta za stajanje i njihova posjećenost se smanjuje. Najveći broj mjesta za stajanje bio je na korzou sedamdesetih godina, a ona su bila karakteristika muških društava. Sve do druge polovine sedamdesetih djevojke nisu imale nikakva prava na mjesta za stajanje, a od tada, one se mogu priključiti muškom društvu. Djevojke, i kada se priključe, ostajale su tu u kratkom vremenskom intervalu i nastavljale bi da šetaju (mladići su često sve vrijeme odvijanja korzoa stajali na svojim mjestima, a da se uopšte ne uključuju u šetnju). Kroz sve istraživanjem obuhvaćene periode, nije bilo mjesta na korzou na kome su se okupljale isključivo žene.

U Smederevskoj Palanci, u periodu između 1960-1970. godine, veze su sklapane uglavnom preko posrednika. U Dubrovniku se upoznavanje djevojke i mladića dešava na isti način, a stupanje u direktan kontakt dešava se negdje van Straduna. Kada se uspostavi stabilna veza, par se vraća na Stradun u njegovu središnju trasu (Vučinić 1999: 211). U ovom periodu, u Pljevljima veze su najčešće sklapane takođe preko posrednika.

U Smederevskoj Palanci šezdesetih godina odijevanje mladih je u skladu sa modnim trendovima. Dužina ženskih suknji se smanjuje, a muškarci počinju nositi farmerke. Vesna Vučinić ne razmatra odijevanje na korzou, a u Pljevljima u ovom periodu odijevanje mladih je takođe u zavisnosti od modnih trendova. Najbrojniji učesnici korzoa u Smederevskoj Palanci bili su srednjoškolci, dok su u Pljevljima srednjoškolci bili najmanje zastupljena generacija, a njihov broj je varirao i zavisio je od autoriteta škole.

Nakon 1970. godine u Smederevskoj Palanci glavni dani za izlazak na korzo bili su petak i subota. U Pljevljima se izlazi svakodnevno, a korzo je bio najbrojniji takođe petkom i subotom. U Smederevskoj Palanci dužina boravka na korzou se produžuje do 24 časa (Miloradović 2002: 39), a u istom periodu u Pljevljima se na korzou ostajalo najkasnije do 23 časa.

Pravo na mjesta za stajanje i u Smederevskoj Palanci i u Pljevljima imali su isključivo muškarci. Od sredine sedamdesetih godina, u Pljevljima se muškarcima na mjestima za stajanje mogu pridružiti i devojke, ali i ukoliko im se pridruže one su tu kratko ostajale.

Sedamdesetih godina se na korzou u Smederevskoj Palanci počinju javljati marginalne grupe. To su „hipici", „hevimetalci" i „pankeri", čije ponašanje odudara od ponašanja ostale omladine (Miloradović 2002: 57), dok u pomenutom periodu u Pljevljima nemamo grupa koje su okarakterisane kao marginalne.

Odijevanjem se u periodu sedamdesetih godina u Smederevskoj Palanci obilježava potkulturna pripadnost. U istom periodu, u Pljevljima nemamo nikakva potkulturna obeležja, a „hevimetalci" se počinju javljati tek sredinom osamdesetih godina.

Osamdesetih godina na korzo u Smederevskoj Palanci izlazi se oko 21, a ostaje do 24 časa. U zimskom periodu je vrijeme izlaska i vrijeme povratka sa korzoa oko sat vremena ranije, a glavni dani za izlazak bili su petak i subota (Miloradović 2002: 43). Osamdesetih godina se na korzo u Novom Pazaru izlazilo oko 20-20:30, a ostajalo do oko 21:30 časova. Zimi je korzo trajao od 19 do 20:30 čavova, a Ljiljana Gavrilović ne navodi dane u nedelji u kojima se izlazi na korzo (Gavrilović 1984: 34). U istom periodu, u Pljevljima se na korzo izla-

zilo oko 20 i ostajalo do 22 časa, dok je zimi korzo bio redukovan i počinjao je oko 17, a završavao oko 20 časova. Glavni dani za izlazak bili su takođe petak i subota.

U Smederevskoj Palanci djevojke na mjesta za stajanje stoje ukoliko su u muškom društvu od osamdesetih, a do tada nemaju nikakvo pravo na mjesta za stajanje (Miloradović 2002: 55). Ljiljana Gavrilović piše da se mjesta za stajanje u Novom Pazaru nalaze duž trotoara. Na njima stoje mladići, a djevojke jedino ukoliko su u muškom društvu (Gavrilović 1984: 34). U Pljevljima su mjesta za stajanje uvijek bila karakteristika muških društava. Od sredine sedamdesetih, njima su se mogle pridružiti i devojke, ali su one tu kratko ostajale. U drugoj polovini osamdesetih, broj mjesta za stajanje u Pljevljima počinje se drastično smanjivati.

U periodu osamdesetih godina na korzou u Smederevskoj Palanci najbrojnija je bila srednjoškolska omladina (Miloradović 2002: 43), dok su na korzo u Novom Pazaru izlazili mladi od 14-15 godina do tridesetogodišnjaka koji nisu sklopili brak (Gavrilović 1984: 34). Na početku osamdesetih, na korzo u Pljevljima su dolazili pripadnici svih generacija. Sredinom osamdesetih, srednjoškolci i mladi koji su završili srednju školu, povlače se sa korzoa i nalaze nove vidove zabave, a na korzou se mogu vidjeti uglavnom stariji ljudi i penzioneri. Osamdesetih godina, u Smederevskoj Palanci i u Pljevljima omladina počinje da skraćuje svoju putanju kretanja.

U Novom Pazaru upoznavanje na korzou je obično preko posrednika, a moguće je i da mladić priđe djevojci, a djevojka i mladić koji se zabavljaju, zajedno dolaze na korzo i šetaju. Ranije nije bilo fizičkog kontakta na korzou između momka i djevojke, dok u ovom periodu dolazi do njega, mada to i dalje izaziva zgražavanje odraslih (Gavrilović 1984: 34). U Smederevskoj Palanci i Pljevljima upoznavanje omladine se odvija takođe preko posrednika ili direktnim kontaktom, a fizički kontakt na korzou je dozvoljen.

U Novom Pazaru, omladina koja je završila školovanje oblači se ozbiljnije od omladine koja pohađa školu (Gavrilović 1984: 34), dok se u Pljevljima i Smederevskoj Palanci svi mladi se oblače slično, a značajnija razlika u odijevanju u vezi je sa potkulturnom pripadnošću.

Devedesetih godina se na korzo u Smederevskoj Palanci izlazi subotom i nedeljom tokom cijele godine. U toku raspusta izlazi se svakodnevno, ali je najbrojniji vikendom. Na korzo se izlazi nešto nakon 22, a ostaje do 24 časa (Miloradović 2002: 47). U Pljevljima se na korzo izlazilo oko 20 i ostajalo do 23 časa, a u zimskom periodu se izlazilo oko 18 i ostajalo do 20-21 časa.

U Smederevskoj Palanci se devedesetih godina šeta centralnim dijelom, odnosno kolovozom i obavezno desnom stranom u odnosu na pravac svog kretanja (Miloradović 2002: 48). U Pljevljima, u istom periodu, takođe se šeta centralnim dijelom odnosno kolovozom. Šeta se desnom stranom u odnosu na pravac svog kretanja, mada se omladina ne pridržava striktno tog pravila, već se često kreće naizmjenično i zastaje na svojoj putanji. Kada se kreće u žurbi ili se želi izbjeći gužva, u Smederevskoj Palanci se kreće sjeveroistočnom stranom trotoara (Miloradović 2002: 48). U Pljevljima, kada se kreće u žurbi, ide se duž obje strane trotoara, u zavisnosti od toga u koji dio grada se želi otići.

Devedesetih godina, najbrojniji učesnici korzoa u Smederevskoj Palanci su srednjoškolci (Miloradović 2002: 47), dok se u Pljevljima srednjoškolci na korzo počinju masovnije uključivati krajem devedesetih, šetajući uglavnom skraćenom putanjom.

Mjesta za stajanje u Smederevskoj Palanci se nalaze na jugoistočnoj strani trotoara, a na njima stoje osobe muškog i ženskog pola. Djevojke na mjestima za stajanje stoje jedino ukoliko su u muškom društvu. Najbolje vrednovana mjesta za stajanje nalazila su se ispred kafića Bravo i poslastičarnica Korzo i Pelivan (Miloradović 2002: 49). Na početku devedesetih, u Pljevljima imamo malo mjesta za stajanje, a tek krajem devedesetih javlja se veći broj mjesta za stajanje i ona postaju posjećenija. Najbolje vrednovana mjesta nalazila su se ispred knjižare Kultura i na njih su pravo imali svršeni srednjoškolci, studenti, starija omladina i stariji gimnazijalci. Srednjoškolska omladina okupljala se na terasama iznad Trga Đorđija Peruničića.

U periodu devedesetih, i u Pljevljima i u Smederevskoj Palanci veze su se sklapale preko posrednika i direktnim kontaktom. Odijevanje svih mladih u Pljevljima i Smederevskoj Palanci je slično. Može se reći da se mladi koji slušaju alternativnu muziku oblače sportski,

dok se mladi koji slušaju komercijalnu muziku oblače ozbiljnije.

Ljiljana Gavrilović navodi da je jedan od razloga nestajanja korzoa u Novom Pazaru organizovanje različitih aktivnosti koje okupljaju omladinu (Gavrilović 1984: 34). U Smederevskoj Palanci razlog nestajanja institucije korzoa je pojava ugostiteljskih objekata u kojima se okupljaju isključivo mladi. Sa porastom njihovog broja korzo postaje sekundarno mjesto okupljanja mladih. U Smederevskoj Palanci statički aspekt korzoa je nestao, a njegovu funkciju su preuzele ljetnje bašte. Dinamički aspekt je redukovan i sveden na eliptično kretanje dva-tri kruga (Miloradović 2002: 62). Pljevaljski korzo je imao svoju razvojnu dinamiku, a u jednom periodu gotovo u potpunosti je prestao da postoji. Permanantno grupisanje objekata zabavnog sadržaja u centru grada, od sredine devedesetih do danas, uticalo je na izrazitije gravitiranje ljudi ka glavnoj ulici, što je uslovilo vraćanje glavnog, kao i pojavu omladinskog korzoa. Pretpostavka je da će se pomenute tendencije nastaviti i u budućnosti, a kombinovane sa značajnijim uređenjem užeg centra grada i simboličkim nasleđem glavne ulice, uticaće na povećanje broja učesnika i razvojnu dinamiku korzoa.

Appendix 1

Kalendar terenskog rada, koncepcija upitnika i odabir uzorka

Pripreme za istraživanje počele su krajem aprila 2004. godine. One su obuhvatale, čitanje literature koja se bavi institucijom korzoa, pribavljanje fotografija relevantnih za ovu temu (naročito fotografija iz starijeg perioda) i konsultovanje sa osobama koje su me mogle uputiti na prave informante. Efektivan terenski rad trajao je od 10. oktobra do 12. decembra. 2004. godine, a u tom periodu uporedo su prikupljani i sređivani podaci, klasifikovane prikupljene fotografije i konsultovana literatura koja se bavila istorijom i urbanim razvojem Pljevalja.

Istraživanje je sprovedeno prema upitniku Vesne Vučinić, koji je bio istovjetan onome koji je ranije koristila i Jelena Miloradović. Upitnik je sadržao 30 pitanja od kojih su 24 bila sa odgovorima otvorenog, a 6 sa odgovorima zatvorenog tipa. Pitanja otvorenog tipa zahtjevala su od ispitanika da ponude svoj odgovor i svojim riječima opišu pojavu, dok su pitanja zatvorenog tipa zahtijevala da se opredijele za jedan od ponuđenih odgovora. Prilikom postavljanja pitanja zatvorenog tipa, ispitanicima je dozvoljena i mogućnost da se ne opredijele ni za jedan od ponuđenih odgovora, već da ponude svoj odgovor.

Upitnik se može podijeliti na nekoliko grupa pitanja:

a) Socio-demografski podaci o ispitaniku;

b) Pitanja u vezi sa lokacijom korzoa, vremenskim intervalom u toku dana kada se na korzo izlazi i periodima godine i danima u nedelji kada se izlazilo na korzo;

c) Pitanja koja su se odnosila na strukturu učesnika korzoa. Odgovori na ovu grupu pitanja, služili su za određivanje razlike u prostornom ponašanju između različitih starosnih kategorija;

d) Grupa pitanja koja se odnosi na ponašanje ispitanika na korzou;

e) Pitanja u vezi sa mjestima za stajanje duž. Analizom odgovora na ova pitanja utvrđena je osnova za određivanje razlika u ponašanju s obzirom na pol i starost;

f) Pitanja o sklapanju ljubavnih vezi i ponašanjem u vezi na

korzou;

g) Pitanja o odijevanju na korzou.

h) Pitanja koja su se nametala u toku razgovora.

Istraživanjem je analizirana sinhrona i dijahrona dimenzija institucije korzoa u Pljevljima, u periodu od 1930. do 2004. godine. Provjera pretpostavke zavisila je od preciznog odabira uzorka, a osnova za odabir uzorka bila je godište i pol. Pošto su Pljevlja i konfesionalno mješovita sredina, bilo je potrebno u srazmjernom odnosu zastupiti ispitanike pravoslavne i islamske vjeroispovjesti Istraživanjem je tako obuhvaćen uzorak od 73 osobe različitih socio-demografskih karakteristika. Od ukupnog broja ispitanika, 26 su osobe ženskog, a 47 muškog pola. Ispitanici su različite starosti. Najstariji je rođen 1915. godine, a najmlađi 1987. godine. Od ukupnog broja ispitanika, 54 je pravoslavne, a 19 islamske vjeroispovjesti. Istraživanjem je obuhvaćeno 7 ispitanika koji nisu rođeni u Pljevljima i 6 osoba koje su rođene u Pljevljima, ali koje ne žive u njima. Od 73 ispitanika, 4 ima osnovno obrazovanje, 37 srednje obrazovanje, a 32 visoko ili više obrazovanje.

Radi lakše preglednosti, period od 74 godine podijeljen je na sledeće periode: 1930-1940, 1941-1945, 1946-1960, 1961-1970, 1971-1980, 1981-1990, 1991-2004. Za označavanje određenih elemenata korzoa, korišćeni su termini koji se ne koriste u lokalnom govoru. Za odlazak na korzo ispitanici su sve do kraja sedamdesetih godina koristili termin „idem na korzo". Od tada, stariji koriste termin „idem u čaršiju", a mlađi „idem u grad". Da bi označili granice korzoa, ispitanici su koristili objekte koji se nalaze na krajevima korzoa. Najčešće su govorili da je korzo počinjao „od tog objekta i prostirao se do tog objekta". Pošto glavna ulica nije ravna, u lokalnoj terminologiji tačno se znaju gornja i donja granica korzoa, a neki ispitanici su za gornju granicu govorili „početak korzoa", a za donju „kraj korzoa". Da bi označili eliptičnu putanju, ispitanici su koristili termin prošetamo „neki krug", „uhvatimo krug" ili „korziramo". Da bi označi mjesta za stajanje na korzou, ispitanici su govorili „mi stojimo tu", „oni stoje onde". Dva ispitanika iz perioda sedamdesetih godina koristili su termin „baza" da bi označili svoje mjesto za stajanje, ali taj termin kod ostalih nije postojao.

Appendix 2

Besana razmišljanja o vremenu:
... Kad mahale fenjere zapale...

Česte su penzionerske noćne nesanice koje izazivaju misli o svemu proživljenom i onome što se sada zbiva. Za vrijeme jedne takve besanice iz moje podsvijesti izroni slika Pljevalja kao orijentalne kasabe, sa uskim krivudavim sokacima, sa kućama opasanim ćerpičnim zidovima, a avlijama punim raznovrsnog cvijeća; sa minarima s kojih mujezin poziva vjernike na molitvu, među kojima, kao ukrašena ljepotica, ističe svu svoju arhitektonsku raskoš Husein pašina džamija, jedan od najpoznatijih islamskih sakralnih objekata na Balkanu. Tu je i Šadrvan čijim je šapatom vode počinjala tjelesna i psihička priprema mnogih, koji će se u predstojećoj molitvi predati Alahu i olakšati svoju dušu od dnevnih tereta. O tim Pljevljima razmišljam i trudim se da se sjetim bar onih mahala koje sam ja zapamtio, dok me san ponovo ne prevari.

Prostrane bašte, šljivaci, poneka livada i njiva razdvajale su kasabu na dijelove poput gradskih kvartova, pa su se tako izdvojili: *Varoš* (gornja i donja), *Čaršija* (gornja i uska), *Moćevac* (gornji i donji), *Ševari* i *Brdo* (Balibegovo). Imena ovih dijelova i do danas su se zadržala.

Varoš je svakako, noviji dio kasabe. Čine ga sokaci: Dževair (Dževahir – ukras), Bajića sokak, Sokačić, Podvaroš i Donja varoš. U ovom kvartu je i prvo gradsko pravoslavno groblje za koje predanje kaže da je nastalo negdje u XVIII vijeku, gdje su najranije sahranjivani samo na smrt osuđeni i na čenđelima (stalna vješala na ulazu u kasabu iz pravca Prijepolja) obješeni kažnjenici, najčešće uhvaćeni hajduci ili njihovi jataci i borci za nacionalno oslobođenje. Kasnije je neki aga iz porodice Čorbo poklonio dio svoje livade, pa se groblje proširilo i u njega su sahranjivani i ostali pravoslavni žitelji kasabe. Duže vremena u narodu je ovo groblje nazivano groblje u „Čorbovini“ ili kratko „Čorbovina“.

Čaršija je onaj dio kasabe u kome se odvijao cjelokupni njen privredni i politički život. Bezbroj dućana, mahom sa ćepencima, sa

robom potrebnom žiteljima svjedočanstvo je o razvoju trgovine, a četiri hana na rastojanju od nepunih 200 metara, da ih nije uklonio poslijeratni gradski urbanizam, pričali bi zanimljivu priču o karavanima koji su od Dubrovnika na putu u Istambul prolazili kroz ovaj kraj. Tu su i radnje: kovača, potkivača, kazandžija, kujundžija, zlatara i drugih zanata koji su pratili razvoj privrede, posebno u XIX vijeku. Iz više pekara jutarnjem prolazniku apetit je izazivao miris iz furune tek izvađenih poznatih pljevaljskih somuna, a cvrkut ćevapčića sa žara presudno je uticao na mušteriju (pričalo se da su poznati gurmani iz okolnih kasaba dolazili u Pljevlja samo radi somuna i ćevapčića). Ništa manji izazov za apetit nije predstavljao ni miris jela iz aščinica. Za dokoni svijet brijačnice, a posebno kafečajdžinice bili su objekti koje su rado posjećivali. U brijačnicama, pored berberskih usluga, mogla se dobiti crna turska kafa i čaj da bi se priča, poslije brijanja ili šišanja, što zadovoljnije ispričala i vrijeme prekratilo. Za kafečajdžinice moglo se reći da su ličile na svojevrstan mahalski parlament. U njima su beskrajni razgovori tekli, kako bi se to danas reklo, po nekom nepisanom poslovniku: hijerarhija društvenog statusa mušterija strogo je poštovana, znalo se ko započinje razgovor, ko ga nastavlja, a ko samo sluša. Kafa i čaj su osvježavali priču, dok su učesnici u njoj iznosili svaki svoje viđenje onoga o čemu se razgovaralo, predlagani sudovi i ocjene, što nije bilo bez uticaja na političke prilike u kasabi.

Uz Čaršiju povezano je više mahala: Tabhane, u kojima se decenijama odupirala vodenoj stihiji fabrika za sirovu preradu kože, ali nije uspjela da se sačuva od gradskog urbanizma; Jalija sa svojim navikama; Džemat sa preduzimljivim žiteljima; Karamala sa vlasnicama kafana koje su privalačile muškarce. Posebno vrijednu urbanu cjelinu vezanu za Čaršiju, činili su objekti: zgrada Vakufa, Gajretov dom, Bubičina džamija sa drvenira minaretom, Pašin konak, Kanara - ulica sa više mesara uz Breznicu. Tu su i nekoliko brijačnica ispred Husein pašine džamije u kojima su, po svjedočenju nekih predaka, korišćeni i topli amami. Da je ova urbanistička cjelina sačuvana, predstavljala bi dopadljivu turističku atrakciju, a za istraživače pljevaljske prošlosti značila bi lokalitet od arhitektonske, sociološke i istorijske vrijednosti.

Moćevac sa Uskom Čaršijom spada u najranije stambeno nas-

Fotografija 31. Kaldrmisani sokak u Moćevcu

elje pljevaljske kasabe. U njemu je pulsirao život zavisno od mnogih okolnosti, a posebno onih koje su nastajale iz odnosa zvanične vlasti, a naročito pojedinaca nosilaca te vlasti prema pravoslavnom životu, kojeg je bilo primjetan broj u ovom kvartu kasabe. I u Moćevcu se vrlo rano pojavila zanatska radinost, prije svega, kujundžije, zlatari, kovači, kolari, a veći broj kafana, iz druge polovine XIX vijeka, pratio je onu stranu starijih moćevskih žitelja u kojoj je izražavana sve veća potreba za okupljanjem i čvršćim povezivanjem, u cilju lakšeg podnošenja životnih teškoća i uspješnijeg organizovanja otpora pojedincima siledžijama. I mladež je živjela u problemima odraslih, ali je imala i stranu samo svog života, koji je, uglavnom, svakog dana počinjao „Kad mahale fenjere zapale“, kada baštama i sokacima oživi mladost, šapućući ispred avlijskih vrata, kapidžika ili samo za oko prorezanih taraba svoje intimne sadržaje prema izabranici sa druge strane, a pjesme pune sevdaha iz Moćevskih mahala odzvonjavale su i u drugim djelovima kasabe. Za sjećanja i pričanja o ovoj strani života tog vremena dovoljne su pjesme, jer one sadrže skoro sva osjećanja koja izazivaju doživljavanja o onome

o čemu pjesma priča. A o onoj drugoj strani, što je značila pravi život, tek nauka treba da pruži svoja svjedočenja izdvojena iz globalnih istorijskih ocjena o životu naših naroda, a vezana za konkretni život naše kasabe tog vremena.

Ševari, samo im ime kaže o kakvom se naselju radi. Na močvarnom zemljištu rastao je, uglavnom, ševar, a naselje je nastalo odvajanjem iscijeđenih parcela na kojima su podizane kuće i zasijavani vrtovi. Na takvom osvojenom ritu, paša Selmanović je podigao svoj konak i u zirat pretvorio veće površine močvare. Najgušće je naseljena mahala Penda, o čijim se baštovanima pričalo, a o zabavi vašarskog sadržaja o praznicima (Bajram) sa hvalom govorilo. Prkos je dio Ševara uza samu ivicu kotline, čiji su stanari otrgli od močvare svoje vrtove i šljivake i tako se sve više počeli baviti povrtarstvom i ratarstvom. Uz Ševari je vezana mahala Sehrat (u narodnom govoru Serat). Od davnina je predstavljao naselje sa džamijom i zgradom u kojoj je, prema pričama starijih Pljevljaka, koje su slušali od svojih djedova, radila kuhinja za sirotinju i mekteb. Tu je i zgrada u kojoj je bila smještena četvororazredna osnovna škola prije II svjetskog rata. I ova zgrada služila je u ranoj prošlosti za neku vjersku školu. Serat će biti posebno zapažen po tome što je tu proradila prva termoelektrana u našem kraju (jačine oko 80 kilovata, 1936. godine). Od prvih uličnih električnih sijalica, nestali su u sokacima i mahalama fenjeri, a najavljene promjene u životu ove kasabe.

Poseban značaj u životu pravoslavnih žitelja, a i kao orijentacioni objekat, predstavljao je Manastir Sveta Trojica. On je bio vjerski, kulturni i politički centar za pravoslavno stanovništvo ovoga kraja. Priča o njemu natkriva okvire ovoga teksta, zahtijeva drugi, u kome bi njegovo pričanje o životnim događanjima unijelo mnogo interesantnosti, više objektivnosti u sva dosadašnja kazivanja o nama u Pljevaljskoj kasabi. O tome nekim drugim povodom.

U pričanju o Pljevljima kao kasabi treba pomenuti i neke, da se kaže, urbanističke detalje, po kojima se prepoznavala ova varoš. Prije svega, to je trg Raskrsnica, gdje se susreću ulice iz šest pravaca, što je rijetkost u manjim naseljima. Od 1927. god. tu je i hram Svete Paraskeve, a u daljoj prošlosti, u ne malom broju kafana odvijao se

intenzivan zabavni i politički život žitelja ovog dijela kasabe. Od tridesetih godina ovoga vijeka, Raskrsnica je imala i svoje ime: Trg dr Andrije Štampara, najzaslužnijeg za izgradnju Doma narodnog zdravlja i prvu organizovanu sistematsku zdravstvenu zaštitu u našem kraju. Od poslije II svjetskog rata, raskrsnica je opet bez svog imena. Zašto?[59] Trg Trebovina, pored urbanisticke interesantnosti, ima kao i Raskrsnica svoju društvenu dimenziju, ali su sjećanja, sa nestankom starijih generacija, pala u zaborav. Narod mu dade ime po nadimku jednog svog sugrađanina o kome predanje ne ostavi nikakve pouzdane podatke, mada je riječ o interesantnoj i kontroverznoj ličnosti. Trebovina je povezivala Caršiju sa Čitlukom, prostranim manastirskim livadama i njivama na mjestu današnjeg gradskog parka i Sportskog stadiona.

Nepunih stotinak metara od Trebovine nalazi se stari, u kasabi jedini park od davnina nazvan „Milet–bašča". Njena svjedočenja o zabavnom i drugom životu nestala su sa nestankom onih čija su sjećanja iz priča njihovih otaca i djedova dopirala do vremena kada je Miletbašča živjela svoj život, po kome je ušla u sjećanja kasnijih generacija. Ta danas blijeda sjećanja trebalo bi sačuvati od daljeg zaborava.

Barake - Dolovi (vojni logor), Krstata kasarna, mostovi na Breznici, Stražica sa Tabijom, Đulina guka, Gasana – objekti su sa pričama o našoj kasabi i životu njenih žitelja. Kada bi se sve pominjano u ovom kazivanju, sa svojim pričanjima utkalo u jednu priču, dobila bi se zahvalna monografija o našem gradu u vremenu „Kad mahale fenjere zapale".

Marko Banović, 1991. godine

59 Raskrsnica danas nosi ime Trg Patrijarha Varnave. B.B.

SPISAK ILUSTRACIJA

Mapa 1. Preuzeta iz Sekretarijata za urbanizam Opštine Pljevlja
Fotografija 1. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 2. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 3. Preuzeta iz foto-dokumentacije Uzeira Bećovića
Fotografija 4. Preuzeta iz foto-dokumentacije Uzeira Bećovića
Fotografija 5. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 6. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 7. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 8. Preuzeta iz foto-dokumentacije Radana Dragaševića
Fotografija 9. Preuzeta iz foto-dokumentacije Darka Radovića
Fotografija 10. Preuzeta iz knjige Uzeira Bećovića (Bećović 2007)
Fotografija 11. Preuzeta iz foto-dokumentacije Vojkana T. Bojovića
Fotografija 12. Preuzeta iz foto-dokumentacije Radana Dragaševića
Fotografija 13. Preuzeta iz foto-dokumentacije Radana Dragaševića
Fotografija 14. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Mapa 2. Preuzeta iz Sekretarijata za urbanizam Opštine Pljevlja
Fotografija 15. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 16. Preuzeta iz albuma Solumije Radović
Fotografija 17. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 18. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 19. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima
Fotografija 20. Preuzeta iz foto-dokumentacije Uzeira Bećovića
Fotografija 21. Preuzeta iz albuma Radana Dragaševića

Fotografija 22. Preuzeta iz albuma Radana Dragaševića
Fotografija 23. Preuzeta iz foto-dokumentacije Uzeira Bećovića
Fotografija 24. Preuzeta iz albuma Olge Banović
Fotografija 25. Preuzeta iz albuma Slavice Banović
Fotografija 26. Preuzeta iz foto-dokumentacije Milana Laketića
Fotografija 27. Preuzeta iz albuma Olge Banović
Fotografija 28. Preuzeta iz foto-dokumentacije Milana Laketića
Fotografija 29. Preuzeta iz ličnog albuma
Fotografija 30. Preuzeta iz albuma Aleksandra Spajića
Fotografija 31. Preuzeta iz foto-dokumentacije Zavičajnog muzeja u Pljevljima

Izvori:

Pljevaljske novine. 15. februar 1963. godine.
Pljevaljske novine. 15. novembar 1969. godine.
Pljevaljske novine. 29. novembar 1969. godine.
Pljevaljske novine. 1. januar 1970. godine.
Pljevaljske novine. 20. novembar 1984. godine.
Pljevaljske novine. 10. maj 1985. godine.

LITERATURA

Bećović, Uzeir. 1992. *Tragom vremena.* Pljevlja: Međurepublička zajednica za kulturno-prosvetnu djelatnost;
Bećović, Uzeir. 2007. *Kulturno prosvjetno društvo Gajret u Pljevljima.* Podgorica: Almanah.
Bojović, T. Vojkan i Starčević, Saša. 1995. *O Pljevljima i Pljevljacima u Beogradu.* Beograd: P.P. „AGNA“;
Bojović Vojislav, Petrović Milić F. i Knežević Milan. 2010. S*rpsko pevačko društvo „Bratstvo“ Pljevlja: 1889-2009.* Beograd: P. Grdinić;
Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina. 2009. Područje Pljevalja u rimsko i ranovizantijsko doba. U *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 51-67. Pljevlja: Opština Pljevlja;
Ćirković, Sima. 2009. Pljevlja u srednjem veku. U *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 69-88. Pljevlja: Opština Pljevlja;
Despotović, Vidoje. 1999. *Pljevaljsko školstvo do 1998. godine.* Pljevlja: Informativni centar “Pljevlja“;
Durković-Jakšić, Ljubomir. 2012. *Pljevlja i manastir Sveta Trojica.* Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve;
Gavrilović, Ljiljana. 1984. Korzo – iskazivanje generacijske polarizacije u strukturi grada. *Etnološke sveske V*: 33-37;
Koštović, Nijazija. 2003. *Pljevlja, Šeher kasaba, Taslidža*. Sarajevo: Grafomerc;
Miljković, Ema. 2009. Pljevaljsko društvo – preobražaj srpaskog trga u osmansku kasabu. U *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 91-129. Pljevlja: Opština Pljevlja;
Miloradović, Jelena. 2002. *Korzo u Smederevskoj Palanci.* Diplomski rad. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju;
Pašić Amir. 1994. *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*. Istanbul: IRCICA;
Pelidija, Enes i Zlatar, Behija. 1998. *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti.* Pljevlja: Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost;
Pelidija, Enes. 2009. Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću. U *Istorija*

Pljevalja, ur. Slavenko Terzić, 149-174. Pljevlja: Opština Pljevlja;
Petković Sreten. 2008. *Manastir Sveta Trojica u Pljevljima.* Pljevlja: Zavičajni muzej;
Petrović, Milić, F. 1999. Pljevaljska Gimnazija od 1901. do 1941. godine. *Breznički Zapisi 3*: 5-47. Pljevlja: Javna ustanova-novinska organizacija „Pljevaljske novine“;
Popović, Toma. 2009. Pljevlja u XVI i XVII veku. U *Istorija Pljevalja,* ur. Slavenko Terzić, 133-146. Pljevlja: Opština Pljevlja;
Tahirbegović, Ahmed. 2009. *Pljevlja i pljevaljska čaršija.* Sarajevo: Zavičajni klub Pljevljaka i prijatelja Pljevalja;
Terzić, Slavenko. 2009. Pljevlja na putu u novo doba (1804-1913). *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 177-276. Pljevlja: Opština Pljevlja;
Varadi, Geza i Laki, Imre. 2009 (1912). *Novopazarski Sandžak - Pljevlja.* Pljevlja: Književni klub “Dalma“;
Vučinić, Vesna i Antonijević, Smiljana. 1998. Društvena funkcija i simbolika beogradskog korzoa u vreme Kraljevine Jugoslavije (1931-1941). *Glasnik Etnografskog instituta SANU XLVII*: 85-101;
Vučinić, Vesna. 1994. Dubrovački Stradun kao korzo i njegova socijalna segmentacija. *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu, Serija A, XLIII*: 423-442;
Vučinić, Vesna. 1999. Prostorno ponašanje u Dubrovniku. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu;
Vujaklija, Milan. 1954. *Leksikon stranih reči i izraza.* Beograd: Prosveta.

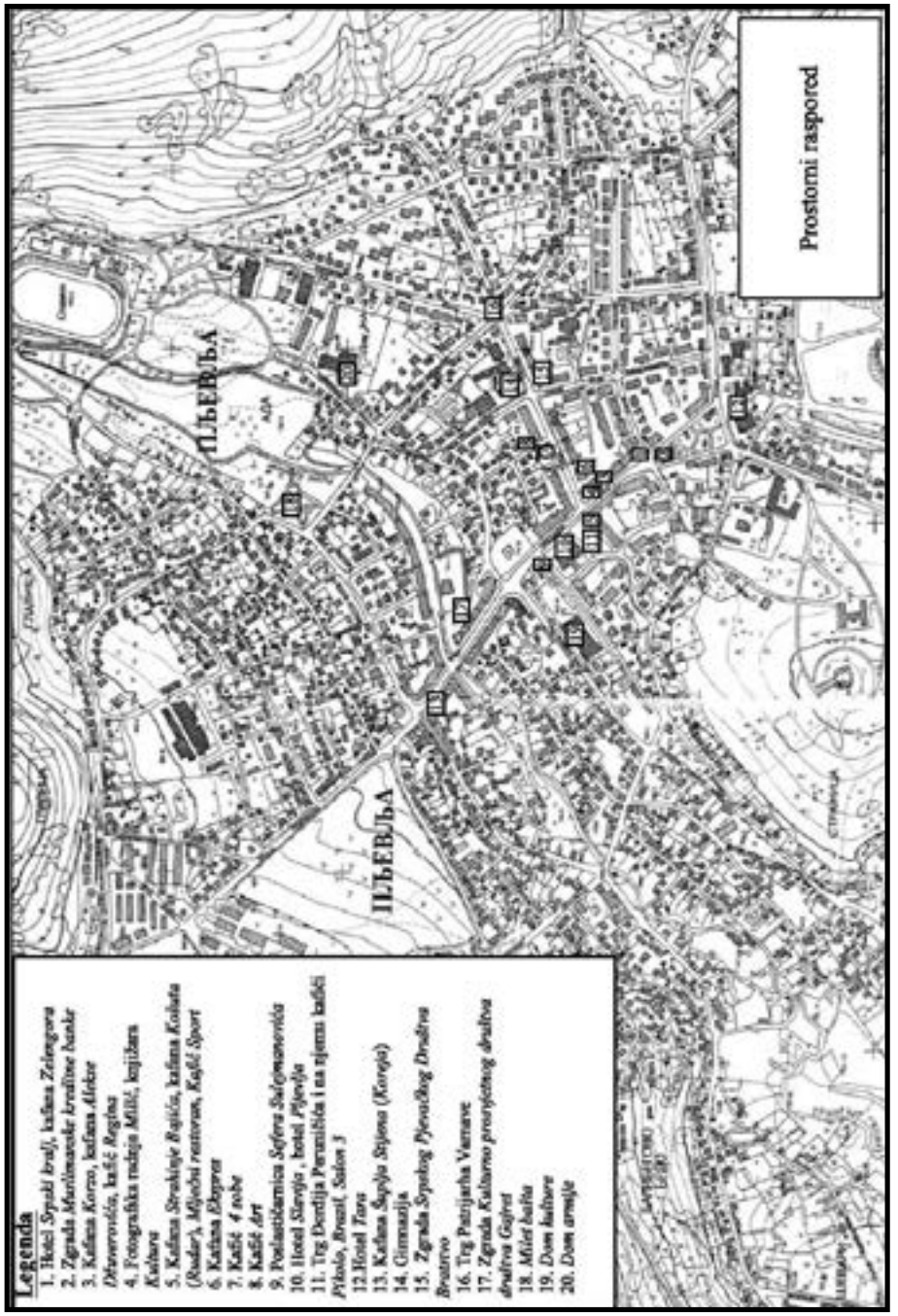

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9058-2-8
COBISS.CG-ID 25191696

Sekretarijat za društvene djelatnosti Opštine Pljevlja
sufinansirao je izdavanje knjige